

Burgerperspectieven

2011 | 3

-
- Pessimisme wat toegenomen en weer op het oude niveau
 - Grotere zorgen over de economie
 - Negatiever over de EU als gevolg van eurocrisis
 - Lezers 'kwaliteitskranten' sterk voor de EU

Kwartaalthema:

Eigen verantwoordelijkheid

- In principe een goede zaak ...
- ... maar grote scepsis over de uitwerkingen

Paul Dekker
Josje den Ridder

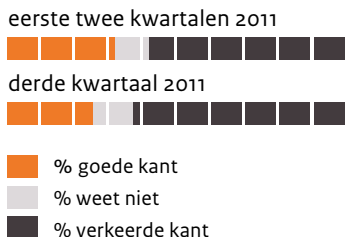

Positieve stemming neemt af, pessimisme over economie stijgt

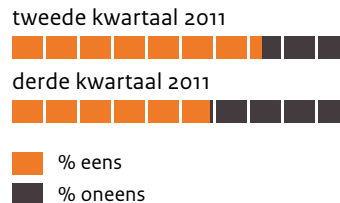
De positieve stemming van de afgelopen twee kwartalen verdamppt. Evenals in 2008 vindt slechts een kwart van de mensen dat Nederland de goede kant op gaat; de afgelopen kwartalen was dat een derde. Ook de stijging van het vertrouwen in de regering vanaf het derde kwartaal van 2010 zet niet door. Na een periode waarin de zorgen over de economie wat minder waren, hebben meer mensen dit kwartaal sombere verwachtingen.

→ p. 3

“Gaat het met Nederland de goede of de verkeerde kant op?”

Verwacht gelijke of betere Nederlandse economie

Eurocrisis leidt tot negatievere opvattingen over de EU

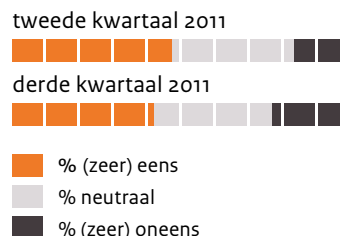
De tevredenheid met de politiek in Europa daalt, evenals het aantal voorstanders van het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie (EU). De EU en de euro worden vaker genoemd als onderwerp waarover mensen zich zorgen maken en waaraan de regering aandacht zou moeten besteden.

→ p. 9

Tevredenheid met de politiek in Europa

“Het Nederlandse eu-lidmaatschap is een goede zaak”

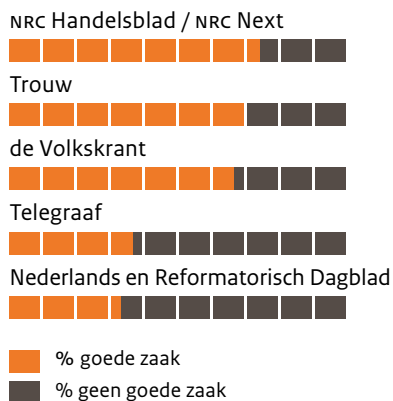

Lezers NRC, Trouw, de Volkskrant sterk voor EU

Lezers van NRC en kijkers van Buitenhof en PowNews zijn positiever over de politiek dan de gemiddelde Nederlanders. Lezers van NRC, Trouw en de Volkskrant zijn veel positiever over het Nederlandse eu-lidmaatschap dan lezers van Telegraaf, Nederlands Dagblad en Reformatorisch Dagblad.

→ p. 17

Vindt het Nederlands eu-lidmaatschap een goede zaak

Stijgende zorgen over de bezuinigingen in de gezondheidszorg

Er is stijgende bezorgdheid over de bezuinigingen van dit kabinet, met name over die in de gezondheidszorg (het persoonsgebonden budget). De gezondheidszorg wordt dit kwartaal dan ook vaker genoemd als belangrijkste probleem.

→ p. 6

Politiek en bestuur: zorg over bemoeizucht en gebrek aan daadkracht

Zorgen over 'politiek en bestuur' komen steevast terug in de top vijf van belangrijkste maatschappelijke problemen. Deze zorgen hebben in veel gevallen betrekking op 'de' politiek in het algemeen; andere veelgenoemde punten zijn de pvv en

de regering. Er gaat volgens burgers veel mis in de politiek, maar de meest genoemde kritiekpunten zijn te veel bemoeizucht en een gebrek aan daadkracht en visie.

→ p. 12

Manier van samenleven belangrijkste probleem

Gevraagd naar de grootste problemen in ons land, is en blijft 'de manier waarop we samenleven' het grootste punt van zorg. Mensen blijven bezorgd over omgangsvormen, het gebrek aan respect, de verharding en verhuftering en de ik-cultuur.

→ p. 5

Top 5 belangrijkste maatschappelijke problemen

tweede kwartaal 2011

- 1 samenleven, normen en waarden
- 2 criminaliteit en veiligheid
- 3 inkomen en economie
- 4 politiek en bestuur
- 5 immigratie en integratie

derde kwartaal 2011

- 1 samenleven, normen en waarden
- 2 gezondheidszorg en ouderenzorg
- 3 criminaliteit en veiligheid
- 4 inkomen en economie
- 5 politiek en bestuur

Steun voor eigen verantwoordelijkheid als principe

Eigen verantwoordelijkheid is nastrevenswaardig (het is fijn als je zelf verantwoordelijkheid kunt nemen voor je eigen leven) en zou ook de norm moeten zijn (in principe moeten mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen leven en dat van hun naasten). Wanneer mensen wordt gevraagd of zij willen dat de overheid meer verantwoordelijkheid neemt, of dat mensen meer verantwoordelijkheid nemen om voor zichzelf te zorgen, kiest het merendeel voor dat laatste.

→ p. 22

Sceptis over verschuiving verantwoordelijkheid naar burgers

Wanneer het echter over concrete voorbeelden van de verschuiving van verantwoordelijkheid van overheid naar burgers gaat zijn mensen sceptisch. Zij vinden dat burgers al veel verantwoordelijkheid nemen, terwijl de overheid daarin tekort schiet. Burgers vinden het daarnaast belangrijk dat de overheid blijft zorgen voor goede, betaalbare en toegankelijke basisvoorzieningen in gezondheidszorg en onderwijs. Om te voorkomen dat de tweedeling en ongelijkheid in de samenleving te groot worden, moet de overheid op die gebieden een rol blijven spelen. Als het gaat om kinderopvang kan de overheid echter wel een stapje terug doen.

→ p. 27

Zeven frames van oordeelsvorming

De verscheidenheid in aandachtspunten, zorgen en redeneringen in de oordeelsvorming over de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en burgers laat zich samenvatten in zeven perspectieven of frames:

- 1 eigen verantwoordelijkheid is goed voor het individu
- 2 eigen verantwoordelijkheid is goed voor de gemeenschap
- 3 tegengaan van misbruik
- 4 tegengaan van ongelijkheid
- 5 compassie met de zwakkeren
- 6 de overheid is er toch niet voor niets?
- 7 is de overheid wel te vertrouwen?

→ p. 36

Inhoudsopgave

1	Hoe gaat het met Nederland?	3
2	Achter de grote problemen en de rol van de media	12
3	Meer eigen verantwoordelijkheid?	21
	Verantwoording	39

Ten geleide

Dit is het vijftiende kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het derde kwartaal van 2011. Met combinaties van kwantitatief materiaal (antwoorden op gesloten enquêtevragen) en kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen) behandelt hoofdstuk 1 de ontwikkelingen in de publieke opinie. In hoofdstuk 2 besteden we aandacht aan de veranderingen in onderwerpen die worden genoemd als grootste problemen in de categorieën politiek en bestuur en enkele minder vaak genoemde categorieën. Daarnaast gaan we in op de media: hoe verschillen de lezers van diverse kranten en kijkers van nieuws- en actualiteitenprogramma's, en hoe beoordelen ze in het algemeen de berichtgeving over de politiek? Hoofdstuk 3 is gewijd aan het thema 'eigen verantwoordelijkheid' en de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en burgers.

De enquêtegegevens zijn verzameld tussen 1 juli en 5 augustus, de focusgroepen vonden plaats op 19 en 20 juli. In deze periode was er in de media veel aandacht voor de eurocrisis, de financiële situatie van Griekenland en de aanslagen in Noorwegen.

Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording achterin en in de daar vermelde studies. Daar zijn ook de thema's en extra belichte onderwerpen van de tot nu toe verschenen kwartaalberichten vermeld.

Om de kwartaalberichten zelfstandig leesbaar te houden is enige herhaling onvermijdelijk. Naar eerdere berichten (beschikbaar op www.scp.nl) wordt verwezen met de kwartaalopgave (COB 2009|4 etc.). Dat blijven we zo doen, hoewel nu na drie-en-een-half jaar de vormgeving van de kwartaalberichten is vernieuwd en ze voortaan betiteld worden met 'Burgerperspectieven 2011|3' enzovoort.

Grotere zorgen over de economie

Figuur 1.1 laat een sterke daling van de verwachtingen van de economie zien. Vorig kwartaal verwachtte 74% de komende twaalf maanden geen verslechtering van de economische situatie, dit kwartaal is dat nog maar 59%. Het aandeel mensen dat de Nederlandse economie een voldoende geeft is licht gedaald van 73 naar 69%. Met de eigen financiële situatie is men tevreden en men verwachtte daarin in juli ook geen verslechtering. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) deed in augustus en september 2011 onderzoek naar de economische verwachtingen en zag ook een sterke daling van het vertrouwen in het economisch klimaat. Het CBS nam ook waar dat mensen negatiever zijn over hun financiële situatie.¹ Het is dus goed mogelijk dat de zorgen over de eigen financiële situatie als gevolg van crisis en bezuinigingen zullen toenemen.²

Positievare stemming eerste helft 2011 verdampt

In het eerste kwartaal van dit jaar (COB 2011|1: 3, 10) bleek de publieke opinie plotseling iets minder pessimistisch. Het percentage mensen dat 'het eerder de goede dan de verkeerde kant' op zag gaan met Nederland was toegenomen van 26 in de voorafgaande kwartalen naar 32. Dat hield stand in het tweede kwartaal, maar in figuur 1.1 zien we dat we weer terug zijn bij de traditionele optimistische kern van zo'n kwart van de bevolking. In de toelichtingen bij de mening dat het meer de goede dan verkeerde kant op gaat, verwijzen mensen net als in voorafgaande kwartalen positief naar het kabinet (dat eindelijk problemen aanpakt, noodzakelijke bezuinigingen doorvoert, enz.) en naar de gunstige situatie in ons land vergeleken met andere Europese landen.

In de toelichtingen waarom het meer de verkeerde kant op gaat met ons land (groter in getale en vaak wat uitvoeriger) zien we twee onderwerpen terug die we in het vervolg van dit hoofdstuk zullen behandelen: bezuinigingen en de eurocrisis. Gekoppeld aan zorgen over bezuinigingen (te veel, te snel, ten koste van zwakkere groepen zoals ouderen en gehandicapten), maakt men zich ook zorgen over de toenemende ongelijkheid. 'De armen worden armer en de rijken rijker' komt in diverse varianten naar voren. Ook de mentaliteit, de criminaliteit en buitenlanders komen vaak terug als redenen waarom het verkeerd gaat. Dat zijn bekende thema's. In opkomst zijn dit kwartaal de veelvuldige klachten over politieke 'verharding' en 'verrechtsing'. Tegenover de oude 'rechtse' onvrede tekent zich een nieuwe 'linkse' onvrede af. Van beide ter illustratie een citaat:

"Sinds de grenzen zijn weggefallen en de gulden er niet meer is en wij steeds meer afhankelijk worden van Brussel is er achteruitgang. Van de buitenlanders die hier zijn houden er veel alleen maar de hand op, maar werken er zeer weinig (kost ons dus euro's). Als je dan kijkt naar bv. Zwitserland dat echt neutraal staat en ook beter omgaat met buitenlanders, bv. geen werk dan het land uit. Wij in nl zijn te veel sinterklaas aan het spelen, ook met uitgaven naar ver-weg-landen. Er gaan ook veel te veel bedrijven over in buitenlandse handen. Wat blijft er dan nog over wat echt Nederlands is??"

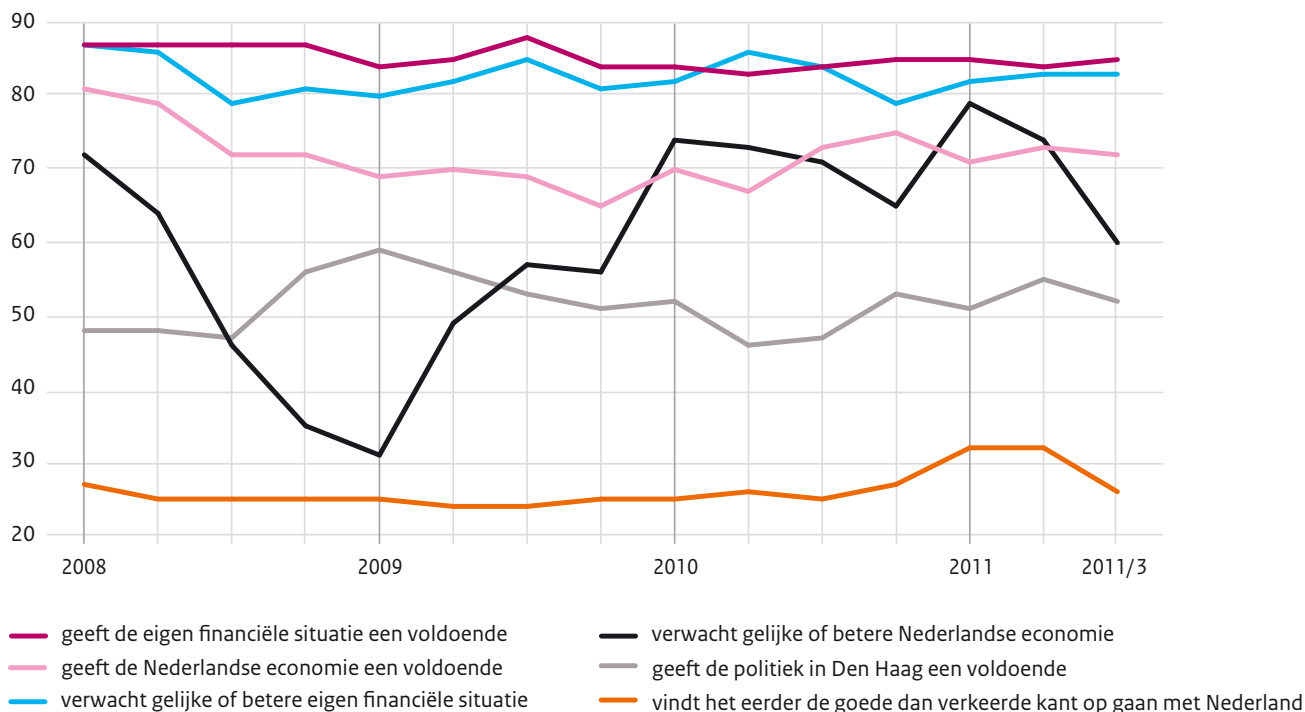
Kernpunten

- De positievere stemming van de afgelopen kwartalen verdampt. Evenals in 2008-2010 vindt slechts een kwart van de mensen dat Nederland zich in de goede richting ontwikkelt. De vorige twee kwartalen was dat een derde.
- Het pessimisme over de economie is toegenomen. Na een periode waarin de zorgen over de economie wat minder waren, hebben meer mensen dit derde kwartaal sombere verwachtingen.
- Burgers noemen de gezondheidszorg als het belangrijkste agendapunt voor de regering. Er is stijgende bezorgdheid over de bezuinigingen van het kabinet, vooral in de gezondheidszorg (en met name het persoonsgebonden budget). Het thema gezondheidszorg wordt dit kwartaal vaker dan voorheen genoemd als belangrijkste probleem. De manier waarop we samenleven blijft echter met stip bovenaan staan in het problemenlijstje.
- De eurocrisis leidt tot een negatievere houding tegenover de EU. De tevredenheid met de politiek in Europa daalt (van 46% vorig kwartaal naar 39% nu) en het aantal voorstanders van het Nederlandse EU-lidmaatschap eveneens (van 48 naar 43%). De EU en de euro worden vaker genoemd als punt van zorg en prioriteit voor de regering.

1 Zie CBS-conjunctuurbericht 'Vertrouwen consument duikt omlaag' van 18 augustus en 'Vertrouwen consument stort in' van 20 september op www.cbs.nl.

2 Zie ook Raymond Boere, AD-enquête: Nederland bezorgd over inkomen, Algemeen Dagblad, 13 augustus 2011.

Figuur 1.1 Positieve waarden en verwachtingen^a, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2011/2

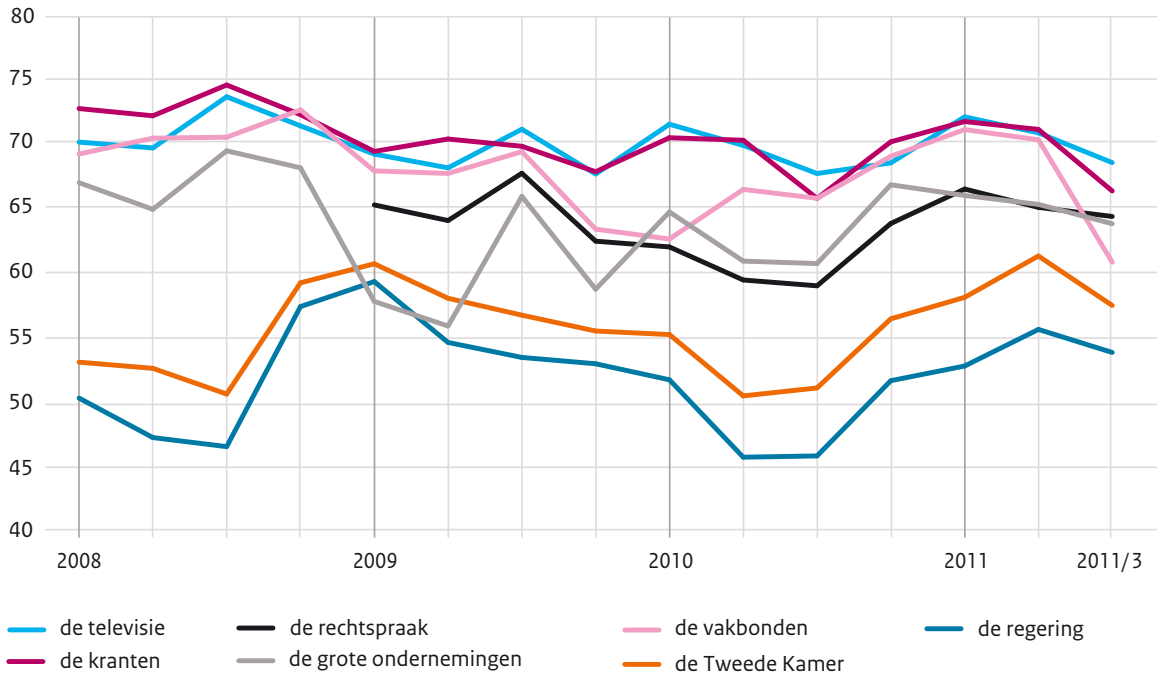
“Nederland verrechtst, er is weinig tolerantie en verdraagzaamheid voor mensen die het minder hebben in deze wereld en die in ons land een veilige plek zoeken. Alles draait om geld. Hoe wij omgaan met mensen in verpleegtehuizen is nog steeds om je diep voor te schamen en daar zit weinig tot geen verbetering in. Niveau van het onderwijs daalt nog steeds. De privatisering in de zorg maakt dat alles om geld draait, het welzijn van mensen is van ondergeschikt belang. Er is weinig ruimte voor innovatie. Weinig geld voor onderzoek en onderwijs. Geen aandacht voor natuur en milieu. Met zoveel mensen die op Geert Wilders stemmen zal het niet beter worden.”

3 Europees is het politieke vertrouwen in Nederland nog steeds hoog. Volgens de recente Eurobarometer 75 met data uit mei 2011 is 63% van de Nederlanders geneigd de Tweede Kamer te vertrouwen en 57% de regering. Dat is aanzienlijk hoger dan het gemiddelde van 33% vertrouwen in de nationale volksvertegenwoordiging en 32% in de nationale regering van alle inwoners van de EU. De Nederlandse cijfers worden wel geëvenaard of overtroffen door Denemarken (66% vertrouwen in parlement / 53% in regering), Zweden (73% / 65%), Finland (66% / 62%), Luxemburg (62% / 77%) en Oostenrijk (64% / 62%).

Stijging politiek vertrouwen zet niet door

In figuur 1.2 zet de positieve trend in politiek vertrouwen vanaf het derde kwartaal van 2010 niet door.³ Van een significante daling is echter nog geen sprake. Dat is wel het geval bij het vertrouwen in de kranten en vooral bij dat in de vakbonden, die in het derde kwartaal van 2011 van 61% van de respondenten een voldoende krijgen, terwijl dat in het tweede kwartaal nog 70% was. Dit heeft vermoedelijk te maken met de discussie over het pensioenakkoord. Begin juni bereikten de onderhandelaren van kabinet, werkgevers en werknemers overeenstemming, maar vooral binnen de grootste vakcentrale, de FNV, ontstond veel verzet tegen het resultaat.

Figuur 1.2 'Voldoende' vertrouwen in zeven instituties^a, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'.

Bron: COB 2008/1-2011/3

Problemen en prioriteiten

Dit kwartaal brengen we op twee manieren de zorgen en prioriteiten van burgers in kaart. In de eerste plaats vragen we mensen in hun eigen woorden op te schrijven wat zij als de vijf grootste problemen van ons land zien. Dit resulteert in een lijst met belangrijke maatschappelijke problemen (tabel 1.1). In de tweede plaats vragen we mensen om in hun eigen woorden aan te geven welke onderwerpen zij hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben. Het resultaat is een agenda voor de politiek (in tabel 1.2). De categorieën waarin we problemen en onderwerpen hebben samengevoegd zijn identiek, maar zoals we verderop zullen zien, staan die in een andere volgorde.

Samenleven, normen en waarden blijven belangrijkste maatschappelijke probleem

In tabel 1.1 zien we dat de zorgen over de manier waarop we samenleven ook dit kwartaal de lijst van belangrijke problemen aanvoeren. Mensen zijn ongerust over de toenemende intolerantie en onverdraagzaamheid, het gebrek aan respect en normen en waarden, asociaal gedrag, de verharding en verhuftering en de ik-cultuur. Deze zorgen zijn een grote constante in de publieke opinie van de afgelopen drie jaar.

Tabel 1.1 Trends in nationaal probleembesef^a, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

	2008	2009	2010	2011 / 1	2011 / 2	2011 / 3
samenleven, normen en waarden	20	21	22	22	21	18
gezondheidszorg en ouderenzorg	7	6	7	8	7	12
criminaliteit en veiligheid	11	10	12	11	13	11
inkomen en economie	14	17	12	12	12	11
politiek en bestuur	13	12	15	11	11	11
immigratie en integratie	10	10	10	10	11	11
Nederland in internationaal perspectief	1	1	1	2	2	5
verkeer en fysieke leefomgeving	6	4	5	5	5	4
onderwijs, innovatie, kunst en cultuur	2	2	2	4	4	4
sociale stelsel	1	2	1	2	3	4
werkgelegenheid	1	5	3	3	3	2
jeugd en gezin	4	3	3	3	2	2
natuur en milieu	3	3	2	2	2	2
vrijheden	1	1	1	0	1	1
overig	4	4	4	5	4	4
totaal probleembesef	100	100	100	100	100	100

- a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. 87% noemt een of meerdere onderwerpen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). De volgorde van de categorieën is die van de laatste meting. De oranje cijfers van 2011/3 wijken significant af van die van het vorige kwartaal.

Bron: COB 2008-2011/3

Stijgende zorgen over de bezuinigingen in de gezondheidszorg

Dit kwartaal zien we echter twee opmerkelijke veranderingen: de stijging van de thema's gezondheidszorg (van de zesde naar de tweede plaats) en Nederland in internationaal perspectief (van de elfde naar de zevende plaats).

Het thema gezondheidszorg wordt veel vaker genoemd dan in vorige kwartalen, toen het de top vijf van belangrijkste problemen niet haalde. Deze stijging is geheel toe te schrijven aan het feit dat de bezuinigingen in de zorg veel vaker worden genoemd dan in eerdere kwartalen. In veel gevallen vermeldt men expliciet de bezuinigingen op het persoonsgebonden budget.

Wanneer mensen opschrijven wat zij de grootste problemen van Nederland vinden vallen de woorden 'bezuinigen' en 'bezuinigingen' dit kwartaal sowieso vaker: 213 keer, tegenover 116 keer vorig kwartaal en 60 keer een jaar geleden. Indien toegelicht, gaat het vaak om gezondheidszorg en onderwijs. Ook defensie en cultuur worden genoemd. Maar men beseft wel dat het noodzakelijk is om te bezuinigen: 63% denkt dat er bezuinigd moet worden, 9% denkt van niet.

Andere belangrijke problemen zijn criminaliteit en veiligheid, inkomen en economie, politiek en bestuur en immigratie en integratie. In de vorige kwartaalberichten zijn we uitgebreid ingegaan op de problemen

in deze categorieën. De stijging van het thema ‘Nederland in internationaal perspectief’ is het gevolg van de toenemende zorgen over de EU. Dit kwartaal heeft driekwart van de trefwoorden in dit thema betrekking op de EU (we komen hier later op terug).

Gezondheidszorg zou hoog op de agenda moeten staan

De lijst met punten die burgers graag hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben wordt aangevoerd door gezondheidszorg (en vergrijzing). Dit was de vorige kwartalen ook al het geval. In grote lijnen worden dezelfde onderwerpen genoemd als bij de belangrijkste problemen in tabel 1.1: mensen vragen meer aandacht voor de gezondheidszorg in het algemeen (meest genoemd), de ouderenzorg, de gehandicaptenzorg of het zorgstelsel. Mensen vinden dat er meer geld naar de zorg toe moet, of dat er niet mag worden bezuinigd (het persoonsgebonden budget komt ook hier weer vaak terug). Daarnaast vraagt men aandacht voor de kwaliteit van de zorg.

Ook de rest van de publieke agenda blijft redelijk stabiel: criminaliteit en veiligheid, inkomen en economie, onderwijs en immigratie en integratie maken de top vijf compleet. In het midden van de ranglijst is het belang van het sociale stelsel en Nederland in internationaal perspectief gestegen. Het eerste is het gevolg van zorgen over bezuinigingen op sociale voorzieningen; het tweede komt doordat de EU een urgenter thema is geworden.

Tabel 1.2 Politieke agenda^a, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

	2008 / 1	2009 / 3	2010 / 1+3	2011 / 1	2011 / 3
gezondheidszorg en ouderenzorg	15	13	16	16	18
criminaliteit en veiligheid	9	14	12	13	12
inkomen en economie	14	14	14	12	11
onderwijs, innovatie, kunst en cultuur	9	7	7	10	9
immigratie en integratie	9	10	9	9	9
politiek en bestuur	10	8	7	6	7
sociale stelsel	2	4	4	4	6
Nederland in internationaal perspectief	2	2	3	4	6
verkeer en fysieke leefomgeving	8	5	6	6	5
natuur en milieu	5	5	5	5	4
samenleven, normen en waarden	6	6	6	4	4
jeugd en gezin	5	3	3	3	3
werkgelegenheid	2	4	4	4	3
vrijheden	1	1	1	1	1
overig	2	4	4	4	3
totaal van alle prioriteiten	100	100	100	100	100

a ‘Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.’ 77% noemt een of meerdere onderwerpen. Zie verder de toelichting bij figuur 1.1

Bron: COB 2008-2011/3

‘Samenleven, normen en waarden’ is het belangrijkste nationale probleem, maar staat veel lager op de lijst met prioriteiten. Bij de agenda van de Nederlandse regering denken mensen dus eerder aan onderwerpen als zorg, veiligheid en inkomen dan aan het oplossen van de problemen in de samenleving. Sommige mensen zien daar ook wel een taak voor de overheid, die bijvoorbeeld een voorbeeldfunctie kan vervullen, maar voor oplossingen wordt niet in eerste instantie naar de overheid gekeken.

Politieke prioriteiten 1992-2011: materiële doelen dominant

Om de ontwikkelingen sinds 2008 in maatschappelijke zorgen en politieke prioriteiten volgens de trefwoordenvragen van het COB in een breder perspectief te plaatsen, maken we gebruik van ander onderzoek. In het vorige kwartaalbericht (COB 2011|2: 10-11) besteedden we aandacht aan de prioritering van 64 maatschappelijke kwesties in de periode 2007-2011. Daaruit bleek dat het belang van economische onderwerpen was toegenomen en mondiale onderwerpen duidelijk waren gedaald op de publieksagenda. Nu gaan we met een lijst van zestien politieke doeleinden nog een stuk verder terug, namelijk tot begin jaren negentig. Zeker achteraf gezien zijn de lange jaren negentig (lopend tot 9 september 2001) een periode van voorspoed, internationale stabiliteit en politieke rust. In hoeverre zijn er nu in vergelijking met toen heel andere prioriteiten? Is de aandacht voor veiligheid en economie nu groter? En die voor allerlei ‘luxe’-doelstellingen wat minder? Daarover moeten verschuivingen op de lijst van doelstellingen in tabel 1.3 uitsluitend kunnen geven. Twaalf ervan werden al langer geleden geformuleerd door de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart om materialistische en postmaterialistische waardeoriëntaties te meten. Met hetzelfde doel vulde de Nederlandse politicoloog Cees Middendorp de lijst aan met vier meer actuele doelstellingen.⁴

In tabel 1.3 staan de rangordes vermeld voor de acht materialistische (m) en acht postmaterialistische (p) doeleinden. Als iedereen het over de rangorde eens zou zijn, zou het belangrijkste doel een 1 hebben en het minst belangrijke een 16. Uit het feit dat de gemiddelden gaan van ruim 5 tot rond de 14 blijkt dat er meer overeenstemming is over wat het minst belangrijk is (in alle jaren ‘een sterk leger’) dan wat het belangrijkste is. De toppositie verschuift van strijd tegen de misdaad naar handhaving van een stabiele economie, maar de onderlinge verschillen in de top zijn klein. Het enige postmaterialistische doel in de top vijf, de vrijheid van meningsuiting beschermen, kreeg vanaf 2006 een grotere prioriteit (waarschijnlijk vanaf de discussies na de moord op Theo van Gogh in 2005), maar de materialistische doeleinden zijn in de hele periode dominant. Afgaande op de omslag in gemiddelde prioriteit was er in 2011 een top zeven met vijf materialistische en twee postmaterialistische doelen. Het tweede postmaterialistische doel, het streven naar een vriendelijke en minder onpersoonlijke samenleving, staat op de zevende plaats. Het is in het afgelopen decennium duidelijk belangrijker dan in de jaren negentig. Het omgekeerde geldt voor het erop volgende doel, de bestrijding van milieuverontreiniging. Dat zakte van een gemiddelde prioriteit van 6 in 1992 naar een 9,5 in 2006 en staat nu op een 8,6.⁵ In het volgende kwartaalbericht gaan we uitgebreider in op milieu en ruimte.

- 4 Materialistische doelen betreffen behoeften aan economische zekerheid en fysieke veiligheid, postmaterialistische doelen zijn zaken die aan de orde komen als die zekerheid en veiligheid gegarandeerd lijken: zelfontplooiing, solidariteit, esthetiek. Zie voor achtergronden en toevoegingen van Middendorp: P. Dekker, P. Ester en A. van den Broek, *Fixing left and right*, in: H. de Witte en P. Scheepers (red.), *Ideology in the Low Countries*. Assen: Van Gorkum, 1999, p. 151-176.
- 5 Dit kan voor een deel liggen aan de wat ouderwetse formulering ‘milieuvervuiling’, maar in prioritering van 64 doeleinden van het Planbureau voor de Leefomgeving en Veldkamp, die we in het vorige kwartaalbericht gebruikten, eindigen zaken als de ozonlaag, broeikaseffecten en ontbossing ook laag, en in 2011 lager dan in 2007 (zie COB 2011|2 en de bijbehorende internetbijlagen).

Tabel 1.3 Politieke prioriteiten, bevolking van 16+, 1992-2011 (gerangschikt op belangrijkste prioriteiten in 2011)^a

	1992	1996	2002	2006	2008	2009	2010	2011
een stabiele economie handhaven (m)	6,0	6,4	5,9	5,9	5,7	5,7	5,8	5,6
het op peil houden van de sociale zekerheid (m)	6,4	5,8	5,5	6,1	5,9	5,8	5,9	5,7
de strijd tegen misdaad (m)	5,7	5,8	5,0	6,0	5,8	6,1	5,8	5,8
vrijheid van meningsuiting beschermen (p)	6,9	6,4	6,9	6,1	6,1	6,1	6,1	6,3
orde handhaven (m)	6,6	6,3	5,6	5,9	6,4	6,5	6,2	6,4
zorgen dat de werkloosheid sterk vermindert (m)	6,0	6,2	8,4	6,6	7,2	6,5	6,3	6,5
streven naar een vriendelijkere en minder onpersoonlijke samenleving (p)	8,2	8,0	6,7	7,7	6,8	6,8	6,9	6,9
bestrijden van milieuverontreiniging (p)	6,0	7,5	8,0	9,5	8,2	8,4	8,6	8,6
een hoge mate van economische groei handhaven (m)	8,6	8,9	9,4	8,4	9,0	9,2	8,5	8,7
prijsstijging tegengaan (m)	8,3	8,5	8,6	8,1	8,8	8,9	9,5	9,2
streven naar een samenleving waarin ideeën belangrijker zijn dan geld (p)	9,9	9,9	9,4	9,8	9,4	9,5	9,4	9,4
de mensen meer inspraak geven bij beslissingen op het werk en in hun woonplaats (p)	9,9	9,3	9,3	9,4	9,7	9,7	9,8	9,5
de politieke inspraak van de burgers vergroten (p)	9,7	9,0	9,5	9,0	9,7	9,7	9,7	10,0
proberen onze steden en ons platteland te verfraaien (p)	11,9	12,2	11,7	11,9	12,2	12,0	11,9	11,7
zorgen voor een goede opvang van immigranten (p)	11,9	11,5	11,9	12,0	11,8	11,4	12,1	11,9
zorgen voor een sterk leger in Nederland (m)	14,1	14,3	14,3	13,6	13,4	13,8	13,8	13,8

a Vermeld zijn gemiddelde posities bij een rangordening van 1 (meest wenselijk) tot 16 (minst wenselijk). In oranje de hoogste prioriteit per jaar. De prioriteiten zijn achterhaald door respondenten een goed geschud stapeltje te geven met zestien kaartjes met elk een doelstelling. Het verzoek is dan: 'In de politiek is het niet altijd mogelijk alles te bereiken wat men graag zou willen. Op deze kaartjes staan verschillende doelen die u kunt nastreven. Natuurlijk zijn deze zaken voor ieder van ons op een of andere manier belangrijk. Stel dat u zou moeten kiezen, welk doel lijkt u dan het meest wenselijk? Welk doel komt voor u op de tweede plaats? En welk doel op de derde plaats, enz., net zolang tot u ze allemaal gehad heeft. Maakt u maar een stapeltje van de kaartjes met bovenop het doel dat u het meest wenselijk vindt, enz.' Tussen haakjes is vermeld of een doel materialistisch (m) of postmaterialistisch (p) is.

Bron: SCP (Culturele veranderingen in Nederland 1992-2010/'11)

Opinietrends

Om veranderingen in het Nederlandse opinieklimaat kwantitatief te registreren, nemen we in de COB-enquêtes elke keer een aantal identieke stellingen op over samenleving en politiek. De veranderingen zijn van kwartaal op kwartaal meestal beperkt en daarom presenteren we hier slechts selecties van de metingen. Dit kwartaal kijken we naar opvattingen over Europa (tabel 1.4) en naar opvattingen over vrijheid en democratie (tabel 1.5).

Negatiever over de EU door de eurocrisis

In tabel 1.1 en 1.2 zagen we dat het belang van het thema 'Nederland in internationaal perspectief' is toegenomen. Mensen maken zich vaker zorgen over de eurocrisis, de financiële positie van andere EU-landen en de bijdrage die Nederland geeft om deze landen te helpen. Men vindt of vreest dat Nederland financieel moet opdraaien voor het wanbeleid in

andere landen. Zoals tabel 1.4 laat zien is er in het derde kwartaal minder tevredenheid met de politiek in Europa en minder steun voor het Nederlandse lidmaatschap.⁶ Bij de algemenere stelling over de persoonlijke nadelen van open grenzen treedt geen verandering op.

Door de eurocrisis is Europa wel meer gaan leven. In de focusgroepen worden de EU en Europese landen in financiële problemen spontaan genoemd als zorgpunt, iets wat nog niet eerder voorkwam.⁷ Er wordt in de enquête ook vaker naar Europa verwezen om uit te leggen waarom het in Nederland meer de verkeerde dan goede kant op gaat. Vaak krijgen de Grieken de schuld. Een enkeling vindt de opstelling van Nederland een probleem:

- 6 De vraag of het lidmaatschap een goede zaak is, komt uit de Eurobarometer, maar wordt daar tegenwoordig alleen nog maar gesteld aan de inwoners van mogelijke nieuwe lidstaten. In de huidige lidstaten wordt wel gevraagd of het lidmaatschap al met al meer voordelen of nadelen heeft. In de meest recente enquête (EB75.3) ziet in de hele EU 52% meer voordelen en 37% meer nadelen. In Nederland was dat respectievelijk 67% en 26%, gelijk aan de meting in het najaar van 2010 (67% en 25%). Zie http://ec.europa.eu/public_opinion.
- 7 We stelden eerder wel enkele keren zelf Europa aan de orde in de focusgroepen (COB 2009|1, 2010|1 en 2011|1), maar dat ging bij gebrek aan betrokkenheid meestal niet gemakkelijk. Ook nu merken de onderzoekers dat Europa nog geen ankeiler is van een uitgebreid gesprek, maar dat deelnemers er voor het eerst een aantal malen spontaan over beginnen is opmerkelijk.

“De algehele situatie in Europa.”

“Geen vertrouwen in de EU, Griekenland, en nog meer van die misdadige landen die naar gebleken is de hand hebben gelicht met het voldoen aan de voorwaarden om toe te treden tot de EU. Onze pensioengelden gaan naar deze landen en worden in deze bodemloze putten gestort en dan zeggen ze dat de pensioenen niet meer te betalen zijn.”

“Wij moeten opdraaien voor de fouten en de bonussen van de bankiers en voor de Grieken. Ook de bijdrage voor Europa is veel te hoog. Er wordt in Brussel enkel geluisterd naar Duitsland en Frankrijk, maar wij als Nederland betalen het meest. De kleine man is weer de dupe.”

“Daarnaast heeft Nederland een negatieve houding ten opzichte van Europa, terwijl Europa juist zo belangrijk gaat worden om grote problemen samen aan te kunnen pakken.”

Tabel 1.4 Reacties op stellingen over de EU en mondialisering^a, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

	2008	2009	2010	2011/1	2011/2	2011/3
tevredenheid met de politiek in Europa						
onvoldoende (1-5)	55	52	52	54	54	61
voldoende (6-10)	45	48	48	46	46	39
‘Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak.’						
(zeer) oneens	18	14	16	16	17	23
(zeer) eens	44	49	48	47	48	42
‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie.’						
(zeer) oneens	40	44	43	44	42	40
(zeer) eens	18	16	18	18	18	20

a Bij de stellingen tellen de gepresenteerde antwoorden met het neutrale antwoord en ‘ik weet het niet’ op tot 100%. De oranje cijfers van 2011/3 wijken significant af van die van het vorige kwartaal.

Bron: COB 2008-2011/3

Iets negatiever over de politiek

De vijf stellingen over politiek, zeggenschap en vrijheid van meningsuiting in tabel 1.5 laten weinig verandering zien. De stellingen dat men geen enkele invloed op de regering heeft en dat politici weinig geven om de mening van ‘mensen zoals ik’ zijn in het derde kwartaal wat populairder dan eerder dit jaar. Daarmee zijn we terug op het niveau van voorgaande jaren.

Er is voortdurend een meerderheid voor de stellingen dat de landelijke politiek te ingewikkeld is voor de meeste mensen (hetgeen zowel kan liggen aan de meeste mensen als aan de landelijke politiek) en dat mensen meer zeggenschap zouden moeten hebben over belangrijke politieke kwesties. Volgens ander onderzoek is er op langere termijn ook een stabiele meerderheid voor beslissende referenda. Er is ook nog steeds een meerderheid voor meer inspraak in het lokale en provinciale bestuur, maar die meerderheid is de afgelopen tien jaar wel kleiner geworden.⁸

De steun voor de vrijheid van meningsuiting verandert nu niet, maar is over een langere periode gezien wel veranderlijker. Bij tabel 1.3 signaleerden we een grotere prioriteit voor deze vrijheid in 2006 en 2008, na de moord op Theo van Gogh respectievelijk de discussies over de film Fitna van Geert Wilders. Ook in de COB-metingen van 2009 en 2010 waren er wel verschuivingen te zien.⁹

- 8 In het COB leek begin 2009 het niet willen kwetsen van mensen in hun godsdienstige gevoelens een rem te gaan worden op de vrijheid van meningsuiting, maar dat zette toch niet door (COB 2009|1: 18-24; COB 2010|1: 10-11).
- 9 Paul Dekker en Josje den Ridder, De publieke opinie, in: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (nog te verschijnen).

Tabel 1.5 Reacties op stellingen over democratische verhoudingen^a, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

	2008	2009	2010	2011/1	2011/2	2011/3
‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.’						
(zeer) oneens	18	19	19	22	23	20
(zeer) eens	59	55	58	54	51	57
‘Kamerleden en ministers geven niets om wat mensen zoals ik denken.’						
(zeer) oneens	20	22	21	22	23	20
(zeer) eens	49	45	49	45	45	50
‘De landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen.’						
(zeer) oneens	14	14	15	13	17	15
(zeer) eens	61	62	63	60	59	58
‘Het zou goed zijn als mensen meer zouden kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.’						
(zeer) oneens	13	14	14	13	13	16
(zeer) eens	64	62	65	63	62	60
‘De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in ons land.’						
(zeer) oneens	9	11	12	.	11	14
(zeer) eens	56	54	53	.	56	57

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en ‘ik weet het niet’ op tot 100%. De oranje cijfers van 2011/3 wijken significant af van die van het vorige kwartaal.

Bron: COB 2008 - 2011/3

2 Achter de grote problemen en de rol van de media

Kernpunten

- Zorgen over politiek hebben in veel gevallen betrekking op de politiek in het algemeen; veelgenoemd zijn ook de Pvv en de regering. Volgens burgers gaat er veel mis in de politiek, maar grootste kritiekpunten zijn te veel bemoeizucht, geen daadkracht en geen visie.
 - In 2011 is 'politiek en bestuur' een minder groot probleem dan in 2010. In 2010 waren er veel zorgen over ruzie in het kabinet-Balkenende, de lange formatie en de Pvv als gedoogpartner. In 2011 nemen de zorgen over de Pvv af en zijn er minder klachten over betutteling.
 - Televisie en kranten zijn de belangrijkste informatiebronnen over de landelijke politiek; internet wordt steeds belangrijker.
 - De meeste mensen vinden de berichtgeving over de politiek in het algemeen wel evenwichtig, maar als dat niet zo is eerder te negatief dan te positief en eerder te links dan te rechts.
 - NRC-lezers en Buitenhof- en PowNews-kijkers wijken het sterkst af van anderen door een positiever beeld van de maatschappij en de politiek. De lezers van wat wel de kwaliteitskranten worden genoemd zijn sterk voor het EU-lidmaatschap.
-

In dit hoofdstuk verdiepen we de bevindingen uit hoofdstuk 1 op twee manieren. In het eerste deel behandelen we enkele belangrijke zorgen van het publiek, waarbij we uitgebreid ingaan op het thema politiek en bestuur en daarnaast een indruk geven van de concrete zorgen achter enkele wat minder vaak genoemde thema's. In het tweede deel richten we ons op de rol van de media en kijken we naar verschillen tussen mediagebruikers.

Problemen

In de COB-enquête krijgen mensen elk kwartaal de gelegenheid om in hun eigen woorden aan te geven wat de belangrijkste problemen in Nederland zijn. Wij brengen die open antwoorden vervolgens onder in vijftien categorieën (zie tabel 1.1). In dit hoofdstuk gaan we van die hoofdcategorieën weer terug naar de woorden die mensen zelf gebruiken om in beeld te brengen waarover zij zich precies zorgen maken. In de vorige kwartaalberichten (COB 2011|1, COB 2011|2) deden we dit ook al; nu behandelen we enkele categorieën die nog niet eerder aan bod kwamen (tabel 2.2). Maar eerst nemen we de categorie 'politiek en bestuur' onder de loep (tabel 2.1).

Politiek en bestuur: te veel bemoeizucht, geen daadkracht, geen visie

Wanneer mensen wordt gevraagd in een paar woorden de belangrijkste problemen van Nederland op te schrijven, komen zorgen over 'politiek en bestuur' vaak terug in de top vijf. In tabel 2.1 vermelden we de woorden die mensen gebruiken om te zien welke klachten en kritiek zij precies hebben. In de eerste vier rijen staat het object waarop de klachten zich richten. In de meeste gevallen gaat het over de politiek of politici in het algemeen (een enkele keer wordt een politicus of partij bij naam genoemd). Uitzonderingen zijn de Pvv en Geert Wilders, die heel vaak met naam en toenaam worden genoemd. Soms met enige uitleg ('de uitspraken van Wilders', 'de volgelingen van de Pvv'), maar meestal met slechts één woord. Ook het kabinet is object van kritiek, net als 'de overheid' in het algemeen.

Wat is dan precies het probleem met de politiek of de regering? In veel gevallen schrijven mensen dat er niet bij. Wanneer mensen wel specifiek zijn, zijn de klachten heel divers. Een klacht die er uitspringt is die over de grote bemoeizucht van de overheid. Mensen beklagen zich over 'te veel regeltjes', 'bureaucratie', 'de bemoeizucht van de overheid' en 'betutteling'. Ze vinden dat het allemaal wel wat minder kan. Andere veelgenoemde problemen zijn het gebrek aan daadkracht, de zorg dat de politiek te veel bezig is met de korte in plaats van de lange termijn, zorgen over populisme en polarisatie en de doorgeslagen marktwerking. Verder komt er nog een heel scala aan negatieve eigenschappen van de politiek aan bod, waarvan de meest voorkomende zijn: arrogantie, gebrek aan kennis, slechte beslissingen nemen, niet luisteren, vriendjespolitiek.

Hogeropgeleiden maken zich over het algemeen meer zorgen over politiek en bestuur dan lageropgeleiden. Meer specifiek maken lageropgeleiden zich vaker zorgen over de regering, terwijl hogeropgeleiden vaker zorgen uiten over Wilders en de PVV. Kiezers van VVD en PVV maken zich nauwelijks zorgen over Wilders; kiezers van andere partijen, met name die van PvdA en GL, doen dat juist veel vaker. Klachten over de bemoeizucht van de overheid komen rechts van het midden vaker voor dan links.

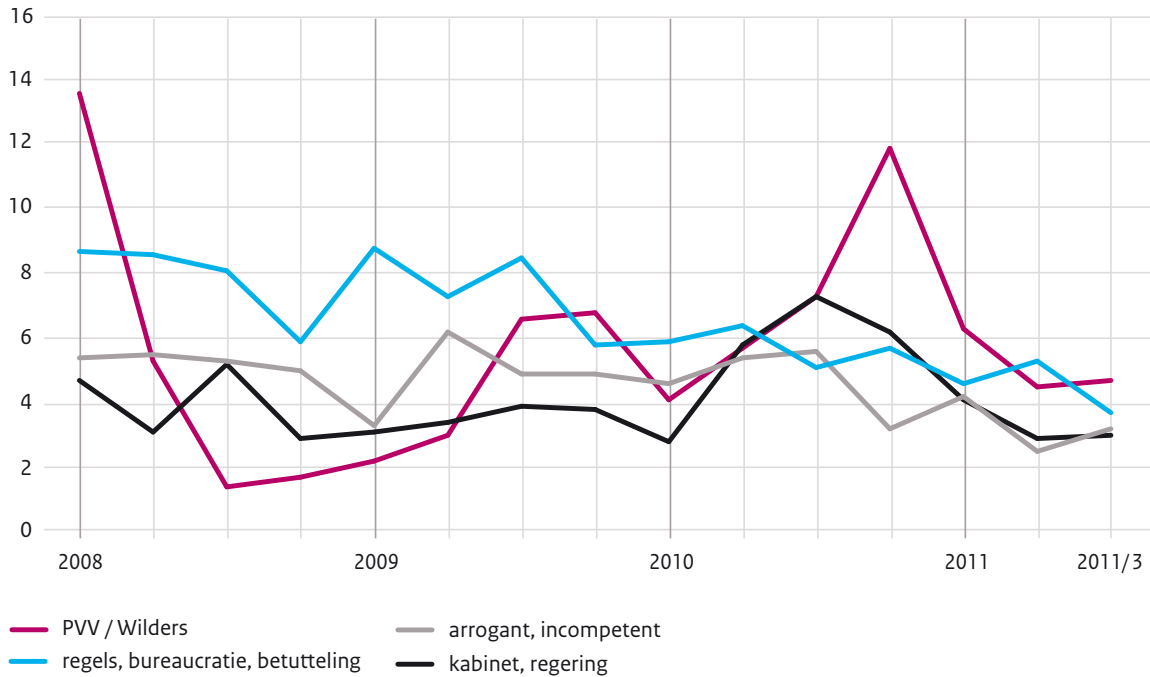
In tabel 1.1 zagen we al dat ‘politiek en bestuur’ in 2010 meer werd genoemd dan in 2011. Na het aantreden van het kabinet-Rutte namen de klachten over de politiek iets af. Hoe moeten we deze daling duiden? In figuur 2.1 zijn de belangrijkste ontwikkelingen in beeld gebracht. De grootste fluctuaties zien we in het aantal keer dat Wilders en de PVV worden genoemd. Hoogtepunten zijn begin 2008 (Fitna) en eind 2010 (kabinet met gedoogsteun PVV). In 2011 wordt dit onderwerp weer minder genoemd. Een ander onderwerp dat nu minder genoemd wordt dan in de periode 2008-2010 is de bemoeizucht van de overheid. Het woord ‘betutteling’ valt minder vaak dan in 2008. Medio 2010 waren er veel klachten over de regering vanwege de lange formatie.

Tabel 2.1 Problemen in de categorie politiek en bestuur, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

			allen	opleidingsniveau		
				laag	midden	hoog
kritiek op wie	politiek, politici, politieke partijen	‘de politiek...’, politici (algemeen of bij naam) partijen (algemeen of bij naam)	24	25	24	22
	PVV / Wilders	de PVV, (de invloed van) Wilders	18	13	18	22
	kabinet/regering	‘het kabinet’, ‘de regering’	10	16	11	7
	overheid/bestuur	‘de overheid’	10	11	10	10
	kritiek waarover	bemoeizucht	bemoeizucht, te veel regeltjes, bureaucratie, betutteling	18	18	20
	negatieve eigenschappen	arrogant, incompetent, domme beslissingen, niet luisteren, vriendjespolitiek	12	13	12	11
	besluiteloosheid	besluiteloosheid, gebrek aan daadkracht	3	2	3	2
	populisme en polarisatie	‘populistische politiek’	3	1	2	4
	kortetermijnvisie	kortetermijnpolitiek, geen visie	2	1	0	3
	privatisering, marktwerking	doorgeslagen marktwerking	1	1	1	2
totaal van problemen met politiek en bestuur als % van nationaal probleembesef			11	8	9	14

Bron: COB 2008 - 2011/3

Figuur 2.1 Ontwikkelingen in de categorie politiek en bestuur, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)

Bron: COB 2008/1-2011/3

Bij het noemen van problemen hebben respondenten maar beperkt de ruimte; ze kunnen één probleem kort noemen. Aan het slot van de enquête kunnen ze uitgebreid opschrijven waarom ze vinden dat het met Nederland de goede of de verkeerde kant uit gaat.¹ Hun klachten gaan zowel over de stijl van politiek bedrijven (niet luisteren, geen visie, gebrek aan daadkracht) als over de – in de ogen van respondenten – verkeerde aanpak van belangrijke maatschappelijke kwesties zoals integratie, veiligheid en de EU.

“Er wordt in de huidige politiek veel te snel gereageerd op actuele gebeurtenissen. Er zitten te veel mensen in de regering die reageren zonder te weten waar ze het over hebben. Brandt er een zendmast af, willen ze gelijk Kamervragen stellen. Doe eerst gedegen research, stel je goed op de hoogte van de situatie, bedenk goed wat de gevolgen kunnen zijn van voorstellen, en stel dan Kamervragen indien nodig. Besteed intussen de tijd aan werkelijk belangrijke zaken. Politici mogen voorrang geven aan het beste idee ongeacht wie het idee lanceerde.” (zou stemmen op GL)

“Kleine zaken worden door de media soms veel te groot uitgemeten, met als gevolg dat dat ook weer onevenredig veel aandacht krijgt van de politiek, soms ook Kamervragen en zo, waardoor het lijkt of ze weer vergeten te doen waar ze voor zijn, namelijk het land goed besturen en niet alleen naar de korte termijn kijken. Dit zie ik alleen maar meer worden, steeds meer mensen handelen enkel op korte termijn.” (weet nog niet wat te gaan stemmen)

¹ Zie voor een uitgebreid overzicht van klachten over de politiek: Pepijn van Houwelingen, Boze burgers, in: Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming Onbestemd*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011, p. 112-135.

“De politiek die een richting op dreigt te gaan van populisme, terwijl ik van de politiek juist verwacht een afgewogen, wijs oordeel op grond van eerlijke argumenten afwegend. Het begint wat op machtspolitiek te lijken. Ik mis de poldercultuur en het respect voor elkaar en iedere burger in Nederland.” (zou stemmen op D66).

Een blik op de zorgen over minder vaak genoemde categorieën

De afgelopen kwartalen en hierboven hebben we inzicht gegeven in de trefwoorden die worden genoemd bij de belangrijkste categorieën problemen. In tabel 2.2 staan de veel voorkomende trefwoorden bij de minder genoemde categorieën. Omdat de aantallen hier aanzienlijk kleiner zijn, behandelen we ze minder uitgebreid.

Tabel 2.2 Trefwoorden bij minder genoemde problemen, bevolking van 18+, 2008-2011/3 (in procenten)^a

problemen (% 2011/3 ^b)	subcategorieën	
Nederland in internationaal perspectief (5%)	defensie: JSF, bezuinigingen, missies	45
	EU	31
	ontwikkelingssamenwerking	17
	opstelling Nederland (braafste jongetje, geen internationale oriëntatie)	6
verkeer en fysieke leefomgeving (4%)	verkeer: algemeen (verkeer, auto's)	28
	verkeer: files, drukte op de weg	18
	verkeer: openbaar vervoer (algemeen, chipkaart)	10
	verkeer: te hoge benzineprijs	3
	leefomgeving: afval, rommel, zwerfvuil, vervuiling, geluidsoverlast	24
	leefomgeving: huizenmarkt (moeilijke positie starters, huurprijzen, hypotheekrenteaftrek)	14
	leefomgeving: 'Nederland is vol'	3
sociale stelsel (4%)	uitkeringen en sociale zekerheid algemeen	48
	pensioen/AOW	37
	afbraak van en bezuinigen op het sociale stelsel	8
	misbruik van en fraude met sociale voorzieningen	7
werkgelegenheid (2%)	werk/werkloosheid	83
	pensioenleeftijd	17
jeugd en gezin (2%)	negatief gedrag van jongeren, probleemjeugd, hangjongeren	62
	opvoeding	24
	overig: jeugdzorg, jeugdbeleid	14
natuur en milieu (2%)	milieu (algemeen, milieuvervuiling, te weinig aandacht voor)	68
	dieren (dierenwelzijn, dierenmishandeling, bio-industrie)	12
	natuur	11
	energie (tegen kernenergie, duurzame energie)	10

a Alle percentages in één categorie tellen op tot 100%.

b Vermeld zijn de percentages van het totale probleembesef in het derde kwartaal van 2011, zoals ook vermeld in tabel 1.1

Bron: COB 2008-2011/3

Het thema 'Nederland in internationaal perspectief' bevat vier hoofdonderwerpen: defensie, de EU, ontwikkelingssamenwerking en de opstelling van Nederland in het buitenland. Defensie is de grootste categorie en bevat zorgen over militaire missies (eerder Uruzgan, nu Kunduz), de aankoop van de Joint Strike Fighter (JSF) en (meer recent) de bezuinigingen op defensie. De categorie EU is alleen in dit laatste kwartaal groter dan defensie (twee derde van de zorgen gaat over de EU, 17% over defensie, zie hoofdstuk 1 voor een toelichting op dit verschil). Met betrekking tot ontwikkelingshulp is er een groep mensen die vindt dat Nederland te veel geeft en een groep mensen die juist vindt dat Nederland te weinig geeft. Tot slot zijn er zorgen over de Nederlandse opstelling in het buitenland: meestal gaat het dan over de te open houding van Nederland, maar een enkeling vindt Nederland juist te isolationistisch.

De probleemcategorie 'verkeer en fysieke leefomgeving' valt uiteen in twee delen. Wat betreft het verkeer maken de meeste mensen zich zorgen over de drukte op de weg en de files. Mannen klagen hierover vaker dan vrouwen. Minder vaak genoemd worden het openbaar vervoer en de (te hoge) benzineprijs. De tweede bulk van problemen gaat over de fysieke leefomgeving. Hier worden het afval, de vervuiling en de rotzooi op straat het meest genoemd, vaker door vrouwen dan door mannen. Op de huizenmarkt zien mensen verschillende problemen. Sommigen klagen over de hypotheekrenteaf trek (die dreigt te verdwijnen of juist zou moeten worden afgeschaft) of de moeilijke positie van starters op de koopmarkt. Anderen klagen over de hoge huren of het tekort aan huurwoningen. Een klein aantal mensen noemt 'Nederland is te vol' als belangrijkste probleem.

Het thema 'sociale stelsel' bevat zorgen over de verzorgingsstaat en sociale voorzieningen. Meestal worden die zorgen in algemene termen geformuleerd en gaat het over 'uitkeringen' of 'sociale zekerheid'. Wanneer mensen voorzieningen noemen, gaat het vaak over de pensioenen en de AOW. Bij nadere specificatie wijzen zij op de afbraak van de verzorgingsstaat of op de bezuinigingen: 'uitkleden sociale voorzieningen', 'bezuinigen op sociale werkplaatsen'. Of door zich te beklagen over het misbruik van voorzieningen: 'uitkerings- en subsidiefraude' of 'misbruik van overheids geld'.

Het thema 'werkgelegenheid' bevat voor het grootste gedeelte zorgen over werkgelegenheid of werkloosheid. Een klein deel gaat over de stijging van de pensioenleeftijd: 'pensioenleeftijd niet verhogen', 'langer moeten doorwerken'.

In de categorie 'jeugd en gezin' gaan de meeste zorgen over het (negatieve) gedrag van jongeren: het zijn klachten over probleemjeugd, hangjongeren en overlast van jongeren. Een aantal mensen noemt de opvoeding van kinderen als belangrijkste probleem.

De meeste zorgen in de categorie 'natuur en milieu' gaan over het milieu. Men is bezorgd over het milieu in algemene zin, over milieuvervuiling of over het gebrek aan aandacht voor dit thema. Sommige mensen maken zich zorgen over het welzijn van dieren en over de bio-industrie, anderen noemen de natuur of energie als probleem. Het milieu wordt vaker genoemd door hogeropgeleiden; vrouwen maken zich vaker zorgen over dierenleed.

De media en de landelijke politiek

De media spelen een belangrijke rol in de beelden die mensen hebben van de landelijke politiek en van de ontwikkelingen in Nederland. Daarom kijken we dit kwartaal naar mediagebruik als achtergrond van opvattingen over de samenleving en de politiek. We gebruiken gegevens uit de eerste drie kwartalen van 2011. Voordat we ingaan op opvattingen van mensen die verschillende nieuws- en actualiteitenprogramma's zien en kranten lezen, brengen we globaal in kaart hoe mensen zich informeren en hoe ze de media waarderen.

Televisie is de belangrijkste informatiebron voor politiek nieuws

In tabel 2.3 zien we de tijd besteed aan zich informeren over de landelijke politiek. Voor degenen die daar een schatting van kunnen maken is dat gemiddeld bijna anderhalf uur per dag. Dat is op het eerste gezicht wel veel en waarschijnlijk is de 'landelijke politiek' ruim opgevat.² De verschillen tussen de opleidingsniveaus zijn betrekkelijk gering. Daarbij is wel van belang dat de totale hoeveelheid tijd die mensen aan de media besteden ook verschilt. In het COB vragen we alleen naar de totale tijd die men naar de televisie kijkt. Dat doen lageropgeleiden een stuk meer. Het ligt voor de hand dat er dan ook meer 'landelijke politiek' langskomt op het scherm. De televisie is de meest gebruikte politieke informatiebron.

In tabel 2.4 wordt ze gevolgd door de krant. Op een gedeelde derde plaats komen de radio en internet; opiniebladen en tijdschriften volgen op grote afstand.³

- 2 Ook ander onderzoek suggereert een grote tijdsbesteding. In de European Social Survey wordt gevraagd naar de tijd die men op een doordeweekse dag besteedt aan 'nieuws of programma's over politiek en actualiteiten' op tv en radio en aan 'politiek en actualiteiten' in de kranten. Dat levert in Nederland in 2008/9 de volgende percentages op:

	geen tijd	< ½ uur	½ - 1 uur	meer
tv	7	30	36	27
radio	36	37	15	13
kranten	27	50	18	5

- 3 Het gebruik verschilt tussen bevolkingsgroepen. Mannen onderscheiden zich van vrouwen door een frequenter gebruik van de (auto?)radio, de krant en vooral internet; ouderen vaker dan jongeren door de krant en veel minder vaak door internet. Hogeropgeleiden maken van alle vijf media frequenter gebruik dan lageropgeleiden en ook hier is het verschil bij internet het grootst.

Tabel 2.3 Gebruik van media om de landelijke politiek te volgen^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
maximaal een kwartier	18	18	20	16
een kwartier tot een uur	37	31	38	44
meer dan een uur	34	36	31	36
onbekend	10	16	11	4
(gemiddeld in kwartieren)	(5,8)	(6,4)	(5,5)	(5,6)
(gemiddeld aantal kwartieren tv-kijken per dag)	(11)	(13,3)	(11,1)	(8,8)

a Gevraagd wordt in uren en kwartieren aan te geven hoeveel tijd men gemiddeld per dag besteedt aan het volgen in de media (tv, kranten, radio, internet) van de landelijke politiek.

Bron: COB 2011/1-3

Tabel 2.4 Gebruik van media om de landelijke politiek te volgen, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	helemaal niet	zelden	geregeld	zeer vaak	weet niet
televisie	5	17	48	29	1
krant	12	21	38	27	2
internet	24	26	27	19	4
radio	19	33	31	14	3
opiniebladen/tijdschriften	39	40	14	3	4

Bron: COB 2011/1-3

Waardering voor de pluriformiteit van de media

Televisie en kranten zijn niet alleen de meest gebruikte informatiebronnen, maar van de zeven instituties die vermeld staan in figuur 1.2 in hoofdstuk 1 ook de meest vertrouwde. In de eerste drie kwartalen van 2011 krijgen beide media van zo'n 70% van de bevolking een voldoende voor vertrouwen. Vrouwen en jongeren neigen voor beide naar iets meer vertrouwen dan mannen respectievelijk ouderen, maar de verschillen zijn klein. Hogeropgeleiden (73%) hebben vaker voldoende vertrouwen in kranten dan lageropgeleiden (65%), maar bij de televisie zijn de verschillen verwaarloosbaar. Om het beeld van het publiek van de media verder in te kleuren hebben we drie tegenstellingen voorgelegd: veel te oppervlakkig versus veel te ingewikkeld, veel te negatief versus veel te positief, en veel te links versus veel te rechts. De vraag was om op zevenpuntsschalen met deze uitersten aan te geven wat men 'in het algemeen' van de berichtgeving over de landelijke politiek vond. Daar hadden veel mensen moeite mee. Dat blijkt in tabel 2.5 uit het veelvuldig niet kunnen of willen beantwoorden van de vraag. In opmerkingen aan het einde van de vragenlijst wordt ook regelmatig naar voren gebracht dat een oordeel in het algemeen geen zin heeft omdat de media daarvoor te verschillend zijn. Van de mensen die wel een oordeel geven, is de grootste groep tevreden qua diepgang, toon en neutraliteit van de geboden informatie. Als men niet tevreden is, dan vindt men de informatie eerder te negatief dan te positief, en eerder te links dan te rechts. Hogeropgeleiden geven veel vaker een oordeel over de berichtgeving en ze vinden die 'in het algemeen' dan vaak te oppervlakkig en te negatief.

De positieve oordelen, inclusief de weigering om te oordelen, wijzen op waardering van de pluriformiteit van de media. Dat is ook het geval in de focusgroepen van het COB. De enkele jaren geleden populaire zeggwijze 'de media is' is er zelden te horen. Men zegt vaak dat de media maatschappelijke problemen uitvergrooten en bijdragen aan hypes, maar daar volgt al snel op dat bepaalde media dat doen en dat men daar rekening mee kan houden.

Tabel 2.5 **Beeld van de berichtgeving in de media over de landelijke politiek, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)**

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
veel / iets te oppervlakkig	24	16	24	35
het is goed zoals het is	46	41	48	51
veel / iets te ingewikkeld	18	26	19	9
ik weet het niet	11	17	10	6
veel / iets te negatief	26	18	25	34
evenwichtig	39	34	40	44
veel / iets te positief	16	19	17	12
ik weet het niet	19	29	18	11
veel / iets te links	18	14	18	22
evenwichtig	42	36	42	48
veel / iets te rechts	12	12	10	14
ik weet het niet	28	39	30	16

Bron: COB 2011/1-3

Tabel 2.6 **Opvattingen van mediagebruikers, bevolking van 18+, 2011 (afwijkingen in procentpunten)^a**

	vindt dat het de goede kant op gaat met Nederland	heeft voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer	vindt het EU-lidmaatschap een goede zaak	is voor meer eigen verantwoordelijkheid ^b
allen	30	59	46	52
afwijkingen daarvan bij regelmatige kijkers naar:				
nos Journaal (80% van de ondervraagden)	+ 2	+ 1	+ 2	+ 2
RTL Nieuws (56%)	- 1	- 1	- 1	+ 1
Hart van Nederland (vroeg en laat) (40%)	- 5	- 7	- 9	- 3
Pauw en Witteman (37%)	+ 4	+ 4	+ 4	+ 3
Buitenhof (11%)	+ 8	+ 6	+ 9	+ 3
PowNews (6%)	+10	+ 8	+ 8	+ 7
kijkt nergens regelmatig naar (5%)	- 9	- 1	- 4	- 8
en bij regelmatige lezers van:				
Telegraaf (22% van de ondervraagden)	+ 1	- 1	- 9	+ 8
Algemeen Dagblad (19%)	+ 5	- 0	+ 0	+11
Volkskrant (10%)	- 4	+ 7	+21	- 8
NRC Handelsblad / Next (9%)	+12	+15	+28	+14
Trouw (4%)	- 0	+10	+24	- 1
Nederlands en Reformatorisch Dagblad (3%)	-11	- 0	-13	- 4
leest geen enkele krant regelmatig (15%)	- 5	- 6	- 7	- 8

a Significante ($p < 0,05$) afwijkingen zijn vetgedrukt; bij oranje waarden is sprake van een significante afwijking in de aangegeven richting als rekening wordt gehouden met effecten van sekse, leeftijd, opleidingsniveau en inkomen én van de verder in de tabel genoemde lees- en kijkgedragingen.

b Instemming met de stelling 'De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen' (niet voorgelegd in 2011/1).

Bron: COB 2011/1-3

NRC-lezers en Buitenhof- en PowNews-kijkers positiever over politiek

Tot zover het gebruik en het imago van de media als politieke informatiebronnen. In tabel 2.6 geven we voor elk zeven tv-programma's en kranten aan in hoeverre deze kijkers en lezers afwijken van de rest van de bevolking op drie kernmetingen uit hoofdstuk 1 en steun voor meer 'eigen verantwoordelijkheid', het onderwerp van hoofdstuk 3.

De kijkers van PowNews en Buitenhof en de lezers van NRC zijn het vaakst positiever gestemd over de ontwikkelingen in het land, de Tweede Kamer en de EU. De kijkers van Hart van Nederland en mensen die nauwelijks of geen kranten lezen, zijn op alle drie onderwerpen negatiever dan de rest van de bevolking. De afwijkingen van NRC en Hart van Nederland in tabel 2.6 zijn niet te herleiden tot verschillen in persoonskenmerken en overige mediaconsumptie van hun kijkers en lezers. Dat is bij PowNews en Buitenhof wel het geval: de 'positieve' blik van hun kijkers heeft niet te maken met de inhoud van de programma's, maar waarschijnlijk vooral met hun hogere opleidingsniveau.⁴ De afwijking bij de kranten zijn groter dan bij de tv-programma's. Het meest in het oog springt de pro-Europese houding van de lezers van 'de kwaliteitskranten' NRC, Trouw en Volkskrant. Die sterke afwijkingen zijn ook niet te herleiden tot andere kenmerken. Dat kan evenmin voor de negatievere houding tegenover de EU bij lezers van De Telegraaf en van het Nederlands Dagblad en het Reformatorisch Dagblad. Daarmee is niet gezegd dat deze media een grote invloed hebben op de standpunten van hun lezers over Europa. Eerder zal er een wisselwerking zijn: mensen kiezen een krant die bij hen past en als lezers zien ze hun opvattingen bevestigd of stellen ze die een beetje bij. Ook bij het onderwerp van het volgende hoofdstuk, de eigen verantwoordelijkheid, is het onderscheid tussen de verschillende soorten krantenlezers het grootst, maar nu anders. Tegenover de meerderheid voor meer eigen verantwoordelijkheid bij de lezers van Algemeen Dagblad, NRC en Telegraaf staat een minderheid bij de lezers van de Volkskrant en niet-lezers.

4 Bij de Volkskrantlezers doet het omgekeerde zich voor. Dankzij andere kenmerken, waarschijnlijk weer vooral hun gemiddeld hogere opleidingsniveau, zijn ze niet significant pessimistischer over Nederland dan de rest van de bevolking, maar sec het regelmatig lezen van de Volkskrant gaat wel gepaard met meer pessimisme.

3 Kwartaalthema: Meer eigen verantwoordelijkheid?

'Eigen verantwoordelijkheid' is de laatste jaren een veelgebruikt begrip in de politiek. De beleidsplannen van het huidige kabinet staan er bol van,¹ maar ook voorgaande kabinetten gebruikten het om aan te geven dat burgers en maatschappelijke organisaties meer zelf moeten beslissen, doen en vooral betalen.² Daarbij speelt een aantal argumenten een rol. Bij opeenvolgende kabinetten was de overbelasting van de overheid een belangrijke overweging. In één enkele zin samengevat: de verzorgingsstaat is onbestuurbaar en onbetaalbaar geworden door te veel taken, van zorgen voor steeds meer basisvoorzieningen tot allerlei maatregelen om achterstanden te compenseren, risico's te beperken en gedrag bij te sturen. De overbelasting is aan te pakken door individuele burgers, maatschappelijke organisaties en marktpartijen meer zelf te laten beslissen en betalen. Behalve dat zo een kleinere en effectievere overheid ontstaat, krijgen burgers meer vrijheid (minder 'betutteling' door de bemoeizuchtige overheid), krijgen sociale verbanden en maatschappelijk organisaties nieuw leven ingeblazen en komt er ruimte voor nieuw particulier initiatief om te voorzien in de voormalige publieke diensten. Dit zijn enkele geluiden uit het debat over eigen verantwoordelijkheid van de laatste jaren.

In dit hoofdstuk gaat het om opvattingen van burgers over de toename van hun eigen verantwoordelijkheid ten koste van die van de overheid. Er is onderscheid tussen verantwoordelijkheden voor de keuze van wat er gebeurt en verantwoordelijkheden voor de financiering of realisatie daarvan. Het kan gaan om zaken die vooral het eigen individuele belang betreffen of meer de belangen van anderen en het gemeenschappelijk belang. In schema 3.1 staan combinaties van beide onderscheidingen toegelicht met voorbeelden.

Schema 3.1 Voorbeelden van bewegingen naar meer eigen verantwoordelijkheid

	persoonlijke belangen	belangen van anderen en gemeenschappelijke zaken
meer keuzevrijheid en keuzedwang	van vaste voorziening naar vouchers of persoonsgebonden budget	van centrale wijkaanpak naar buurtbudget
meer zelf betalen en zelf doen	collectieve financiering vervangen door eigen bijdragen	collectieve financiering vervangen door informele zorg, eigen initiatief en sponsoring

We willen graag weten waar mensen aan denken bij het begrip eigen verantwoordelijkheid en waar ze die zouden willen bevorderen en waar niet. Delen ze de analyse van de overbelaste overheid? Herkennen ze het idee van Den Haag dat ze veel te snel bij de overheid aankloppen met hun problemen of de overheid zelfs als 'geluksmachine' zien?³ Kiezen ze in concrete gevallen voor meer eigen verantwoordelijkheid en waarom? Voor we daarop ingaan, situeren we de huidige publieke opinie in Nederland in Europees en historisch perspectief.

Kernpunten

- Er is steun voor eigen verantwoordelijkheid als principe. Eigen verantwoordelijkheid is nastrevenswaardig (het is fijn als je zelf verantwoordelijkheid kunt nemen voor je leven) en het is een norm (in principe moeten mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen leven en dat van hun naasten).
- Maar dat betekent niet dat mensen verschuiving van verantwoordelijkheden van overheid naar burgers zonder meer steunen.
- Burgers hebben het idee dat ze voor veel dingen al verantwoordelijkheid nemen en zelf opdraaien voor de kosten. De overheid is zelf laks met verantwoordelijkheden.
- Er moet een vangnet blijven voor wie (door ouderdom, ziekte, werkloosheid of pech) geen verantwoordelijkheid kan nemen. Als de overheid zich terugtrekt is het maar de vraag of voorzieningen voor iedereen toegankelijk en betaalbaar blijven. 'Amerikaanse toestanden' liggen op de loer.
- (Ouderen)zorg en onderwijs horen tot de kerntaken van de overheid. Kinderopvang zou juist meer de verantwoordelijkheid van ouders moeten zijn. Over buurtvoorzieningen zou de gemeente moeten beslissen.

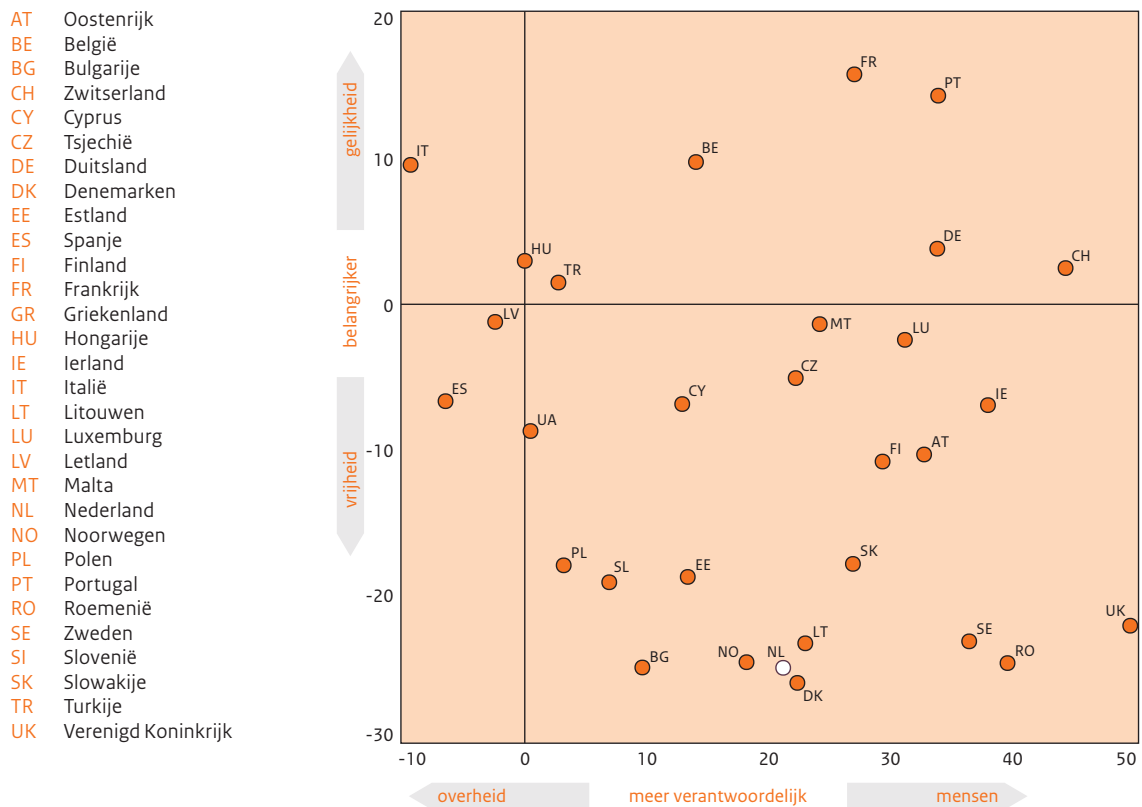
- 1 Zie een compilatie van uitspraken van bewindspersonen over eigen verantwoordelijkheid in dagblad De Pers van 8 juli 2011, of type 'eigen verantwoordelijkheid' als trefwoord op www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken.
- 2 Raad voor Maatschappelijk Ontwikkeling, *Vershil maken. Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat*, Amsterdam: Uitgeverij swp, 2006. Ringo Ossenwaarde, *Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing*, Amsterdam: Uitgeverij swp, 2006.
- 3 Zoals premier Mark Rutte volgens de Volkskrant van 16 juli 2011 zegt: "We gaan de geluksmachine uitzetten."

Internationale vergelijking: steun voor het principe

De vraag waarvoor de overheid verantwoordelijk is en waarvoor burgers zelf verantwoordelijk zijn stelt men ook elders in Europa. Het bekendst is de discussie over de *big society* in het Verenigd Koninkrijk, waar premier David Cameron het als een belangrijke taak voor zijn regering ziet om burgers, maatschappelijke organisaties en marktpartijen meer verantwoordelijkheid te geven en zo de overheid kleiner te maken.

In het Europese waardenonderzoek, European Values Study (EVS), worden twee opvattingen tegenover elkaar gesteld met het verzoek op een tienpuntsschaal aan te geven waar men zelf staat: dichterbij 'mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen om voor zichzelf te zorgen' of bij 'de overheid moet meer verantwoordelijkheid nemen om ervoor te zorgen dat ieder krijgt wat hij nodig heeft'.

Figuur 3.1 Steun voor meer eigen verantwoordelijkheid^a en voor gelijkheid boven vrijheid^b, bevolking van 18+, 30 Europese landen, 2008/9

- a Saldo van het percentage voorkeur voor 'mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen om voor zichzelf te zorgen' en het percentage voorkeur voor 'de overheid moet meer verantwoordelijkheid nemen om ervoor te zorgen dat ieder krijgt wat hij nodig heeft' (posities 1-4 en 7-10 op een schaal met deze voorkeuren als extremen).
- b Saldo van het percentage voorkeur voor 'vrijheid en gelijkheid zijn allebei zeker belangrijk. Maar als ik zou moeten kiezen vind ik persoonlijk gelijkheid voorgaan, dus dat niemand achtergesteld wordt en dat standverschillen niet zo groot zijn' en het percentage voorkeur voor 'vrijheid en gelijkheid vind ik allebei even belangrijk. Maar als ik zou moeten kiezen vind ik persoonlijk vrijheid voorgaan, dus dat iedereen in vrijheid kan leven en zich onbelemmerd kan ontwikkelen'.

Bron: EVS 4

In figuur 3.1 is voor dertig landen weergegeven in hoeverre de eerste opvatting meer steun geniet dan de tweede, in combinatie met de mate waarin de publieke opinie de voorkeur geeft aan gelijkheid boven vrijheid. Alleen in Italië en Spanje (en verwaarloosbaar in Letland) wil men per saldo meer verantwoordelijkheid voor de overheid. In de meeste landen wil men meer verantwoordelijkheid voor de mensen en dat in combinatie met een voorkeur voor vrijheid boven gelijkheid. De meeste landen bevinden zich in het kwadrant van steun voor meer eigen verantwoordelijkheid en van voorrang van gelijkheid boven vrijheid. De spanning tussen die twee voorkeuren zullen we nog vaker tegenkomen in dit hoofdstuk.

Ook in Nederland is er meer steun voor eigen verantwoordelijkheid dan voor meer overheidsverantwoordelijkheid. Samen met landen als Denemarken en Noorwegen neemt Nederland daarmee in Europa een middenpositie in. Italianen en Spanjaarden kijken aanzienlijk vaker naar de overheid; Britten en Zwitsers zijn de grootste voorstanders van meer eigen verantwoordelijkheid. Nederlanders verkiezen vrijheid boven gelijkheid en zijn daarin meer uitgesproken dan veel andere Europeanen. In Frankrijk, Portugal en België wordt gelijkheid juist belangrijker gevonden dan vrijheid.

In verreweg de meeste landen vindt men dat mensen meer verantwoordelijkheid moeten nemen om voor zichzelf te zorgen. De steun voor dit principe van eigen verantwoordelijkheid is echter minder evident wanneer wordt gevraagd naar de verantwoordelijkheid van de overheid op uiteenlopende beleidsterreinen. Dan blijken veel Europese burgers toch vooral een verantwoordelijkheid van de overheid te zien. Figuur 3.2 laat voor drie doelstellingen zien in hoeverre men in twaalf West-Europese landen gemiddeld een taak voor de overheid ziet weggelegd. Dat is het minst het geval bij het creëren van volledige werkgelegenheid. Bij het zorgen voor inkomen voor ouderen en kinderopvang wenst men een grote overheidsverantwoordelijkheid. In Spanje is er voort-durend het grootste enthousiasme voor de overheid en in Zwitserland ziet men bij twee van de drie doelstellingen het minst een taak voor de overheid. De uitzondering is de kinderopvang, waar Nederland onderaan staat. Ook in de andere gevallen zit ons land onderaan. In Europees perspectief is er weinig reden om te veronderstellen dat Nederlanders bijzonder aan staatszorg verslaafd zijn en eigen verantwoordelijkheid uit de weg gaan. Voor de rest tonen de grafieken geen vast patroon. Het is zeker niet zo dat de noordse verzorgingsstaten voortdurend bovenaan zitten en het marktgerichtere Verenigd Koninkrijk onderaan.

Ontwikkelingen en groepsverschillen: polarisatie

In tabel 3.1 volgen we in Nederland de steun voor meer eigen verantwoordelijkheid tussen 1990 en 2008. Evenals in figuur 3.1 gaat het erom hoeveel groter het percentage voorstanders daarvan is dan het percentage voorstanders van meer verantwoordelijkheid voor de overheid. Het saldo is voordurend positief, wat betekent dat er meer steun is voor eigen verantwoordelijkheid. Dat geldt ook voor de verschillende bevolkingscategorieën, behalve voor mensen die aangeven dat ze gelijkheid

Figuur 3.2

Stelling 'De overheid moet er helemaal niet (0) tot volledig (10) verantwoordelijk voor zijn dat...'; bevolking 18+, 12 West-Europese landen, 2008/9 (gemiddelde waarden).

... iedereen een baan krijgt die er een wil

... ouderen een redelijke levensstandaard hebben

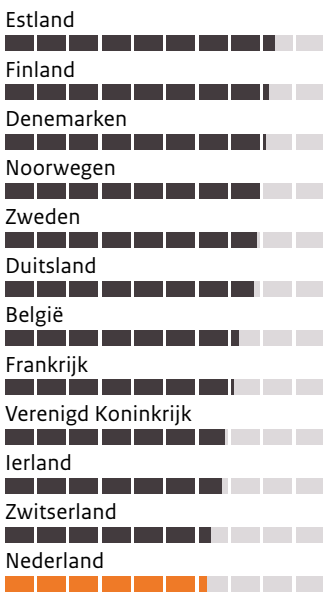

Bron: ESS 4 (2008/9)

Figuur 3.2 (vervolg)

Stelling 'De overheid moet er helemaal niet (0) tot volledig (10) verantwoordelijk voor zijn dat...'; bevolking 18+, 12 West-Europese landen, 2008/9 (gemiddelde waarden).

... er voldoende kinderopvang is voor werkende ouders

Bron: ESS 4 (2008/9)

belangrijker vinden dan vrijheid. Toch zijn er wel verschillen tussen groepen. Mannen, hogeropgeleiden, mensen die zichzelf zien als 'rechts' en mensen die een voorkeur geven aan vrijheid boven gelijkheid zijn vaker voorstander van meer eigen verantwoordelijkheid. Opvallend is dat de verschillen tussen links en rechts sinds 1990 substantieel kleiner zijn geworden.⁴

In het COB vragen we sinds begin 2008 of men het eens is met de stelling 'de mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen'. In het derde kwartaal van 2011 is 10% het daar zeer en 36% gewoon mee eens, tegen 19% oneens en 3% zeer oneens. Dat is wat minder instemming dan in het voorafgaande kwartaal, toen we een toenemende populariteit van de stelling signaleerden (COB 2011|2: 13). In figuur 3.3 brengen we de steun grafisch in kaart voor de hele populatie en de aanhang van de grootste (combinaties van) partijen.

De meningen over eigen verantwoordelijkheid zijn behoorlijk gepolariseerd naar partijvoorkeur. De virtuele kiezers van de vvd en iets mindere mate het cda stemmen het meest in met de stelling, die van de PvdA en de sp het minst.⁵ De sympathisanten van PVV en van D66/GL zitten daar tussenin.

Eigen verantwoordelijkheid en de overheid

Nu we gekeken hebben naar opvattingen over eigen verantwoordelijkheid in internationaal en longitudinaal perspectief, gaan we dieper in op de vraag wat mensen verstaan onder eigen verantwoordelijkheid en hoe ze aankijken tegen overheidsvoorzieningen.

Eigen verantwoordelijkheid: zorg voor jezelf en je directe omgeving

Waar denken mensen aan bij de woorden 'eigen verantwoordelijkheid'? Voor veel mensen betekent het in de eerste plaats de verantwoordelijkheid voor je directe omgeving: de plicht om voor jezelf en anderen in je omgeving te zorgen. Minder vaak wordt er gedacht aan de verantwoordelijkheid die je hebt voor je eigen inkomen en uitgaven. Enkele voorbeelden van associaties bij 'eigen verantwoordelijkheid':

"Sociaal / mensen accepteren zoals ze zijn / proberen uit te leggen waarom je iets doet."

"Geluk / vorm geven aan je leven / kijk op de maatschappij."

"Voor jezelf zorgen / je ontwikkelen / je eigen geluk maken."

"Zelf zorg dragen voor je pensioenvoorziening buiten de Aow om. Kinderen opvoeden en niet alles overlaten aan school."

In de groepsgesprekken is er veel steun voor eigen verantwoordelijkheid als algemeen principe. De norm dat je voor jezelf zorgt en verantwoordelijkheid neemt voor je (directe) omgeving wordt breed gedeeld.

4 Alleen in 1999 verschillen de leeftijdsgroepen sterk. We kunnen er met de beschikbare gegevens geen verklaring voor geven, maar mogelijk gaven destijds de economische voorspoed en forse koersstijgingen op de beurs vooral jongeren veel vertrouwen in de maakbaarheid van het eigen bestaan.

5 Zij het met sterke fluctuaties. Overigens hebben we geen vaste groepen kiezers vergeleken, maar in omvang en overtuiging veranderende groepen mensen die op het moment van ondervraging dezelfde partijvoorkeur hebben 'als er nu verkiezingen zouden zijn'.

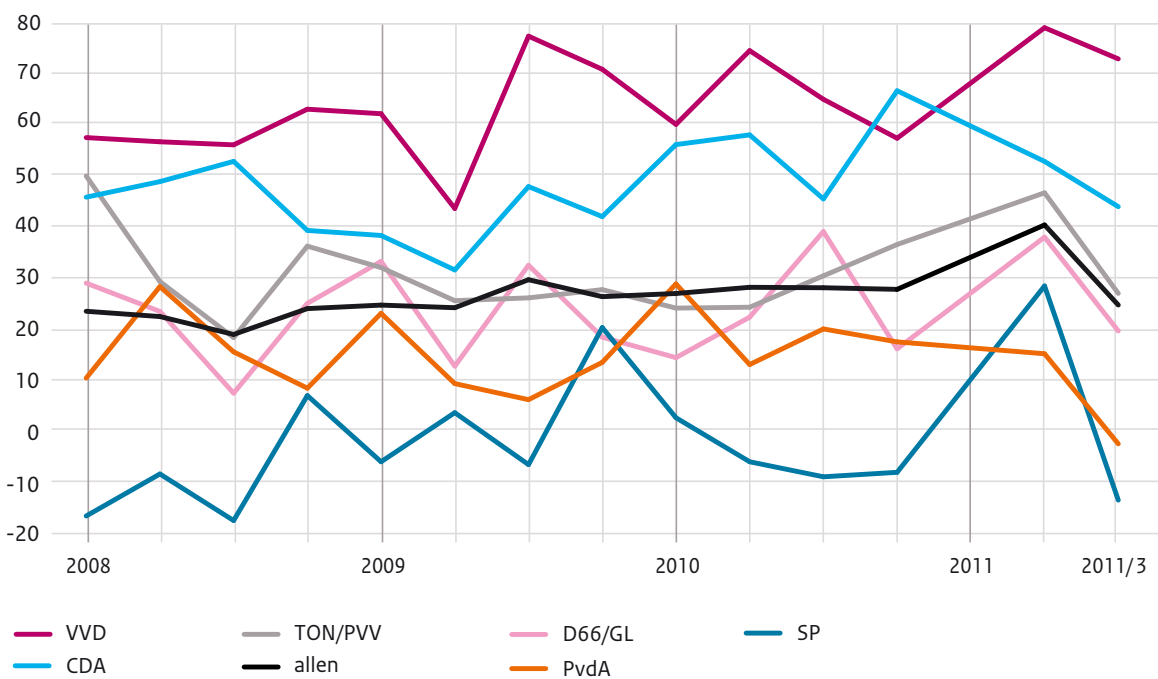
Tabel 3.1 Steun voor meer eigen verantwoordelijkheid, bevolking van 18+, 2008-2011 (in afwijkingsscores)^a

	1990	1999	2008
allen	25	26	21
vrouwen (51%)	15	18	12
mannen (49%)	35	34	30
18-44-jarigen (52%)	27	36	21
45-plussers (48%)	23	15	21
lageropgeleiden (53% uiterlijk op 18e onderwijs beëindigd)	19	13	17
hogeropgeleiden (47% na 18e onderwijs of nog studierend)	31	35	24
mensen die zich links in de politiek plaatsen (30%)	8	22	18
mensen die zich rechts in de politiek plaatsen (42%)	44	36	33
mensen die voorkeur geven aan gelijkheid (38%)	10	9	- 3
mensen die voorkeur geven aan vrijheid (57%)	34	39	35

a Saldo van voorkeuren voor meer eigen verantwoordelijkheid – meer overheidsverantwoordelijkheid (zie figuur 3.1).

Bron: EVS 2 - EVS 4

Figuur 3.3 Steun voor meer eigen verantwoordelijkheid^a, bevolking van 18+, 2008-2011 (in procenten)

a Saldo van instemming met en afwijzing van de stelling 'de mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen'.

Bron: COB 2008/1-2011/3

Meer eigen verantwoordelijkheid, minder overheid

In de huidige maatschappelijke en politieke discussie wordt dat uitgangspunt van eigen verantwoordelijkheid vooral geplaatst tegenover bestaande of veronderstelde verantwoordelijkheden van de overheid. Dat gebeurt ook in de stelling uit figuur 3.3: ‘de mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen’.

In het derde kwartaal van 2011 is 47% van de geënquêteerden het met deze stelling eens, 23% oneens en 30% is neutraal. We hebben een aantal respondenten om toelichtingen op hun antwoorden gevraagd en de stelling besproken in de focusgroepen. In beide blijkt een grote overeenstemming over zowel het principe dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun leven als het principe dat er een vangnet moet zijn voor wie daartoe niet in staat is. Hoe men reageert op de stelling is niet zozeer een kwestie van afweging tussen deze twee principes, maar van de perceptie en waardering van tweede andere zaken. Ten eerste het misbruik van voorzieningen die als vangnet zijn bedoeld, en ten tweede de negatieve effecten van afhankelijkheid van overheidsvoorzieningen, met name de ondergraving van zelfredzaamheid en eigen initiatief. Mensen die meteen denken aan het principe of aan misbruik zijn het met de stelling eens. Deze reacties zien we vaker bij mensen met een politieke voorkeur voor vvd en cda (zie ook figuur 3.3). Sommigen van hen zijn heel stellig in hun mening dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn, maar de meesten houden er juist een genuanceerd standpunt op na. Zij zijn het met de stelling eens, maar onder de voorwaarde dat er wél een vangnet is.

Mensen die meteen denken aan het belang van een sociaal vangnet, vinden we vaker aan de linkerkant van het politieke spectrum en zij zijn eerder geneigd het met deze stelling oneens te zijn. Maar ook daar zien we vaak een nuancering: misbruik van voorzieningen moet worden tegengegaan.

We geven enkele voorbeelden van afwegingen.

“Nederlanders worden steeds lakser, nemen geen eigen verantwoordelijkheid, voeden kinderen niet meer zelf op, maar bergen ze op in crèches en buitenschoolse opvang. Te veel sociale voorzieningen stimuleren mensen niet om actief aan het werk te gaan. Hand ophouden is gemakkelijker dan je schouders ergens onder zetten.” (eens, vvd)

“Veel te veel overheidsvoorzieningen, waardoor er kans is op misbruik.” (zeer eens, vvd)

“Ik ga uit van het liberale gedachtegoed, maar niet iedereen kan zichzelf onderhouden, dus er moeten zeker wel sociale vangnetten zijn. Alleen die moeten niet te pas en te onpas worden ingeschakeld. Eerst proberen zelf onafhankelijk te zijn, en als het echt niet lukt, dan pas de sociale vangnetten. Moet ik er wel bij zeggen dat het momenteel in Nederland ook deze kant op gaat.” (eens, D66)

“Mee eens voor ‘gezonde’ mensen, maar dit geldt niet voor mensen die hiertoe niet in staan zijn.” (neutraal, SP)

“De overheid is er om mensen te helpen die hulp nodig hebben. Niet iedereen is in staat om overal zelf verantwoordelijkheid voor te nemen. Mensen die dat wel kunnen, maar niet doen omdat het makkelijk is om op de overheid terug te vallen, zoals mensen met een uitkering die niet willen werken, moeten aangepakt worden.” (oneens, PVV)

“Niet iedereen is daartoe in staat. Je mag best solidair zijn met mensen die geen grip hebben op hun toestand.” (oneens, PvdA)

De overheid neemt zelf onvoldoende verantwoordelijkheid

In het publieke debat over eigen verantwoordelijkheid is een gangbare veronderstelling dat burgers er tegenwoordig te veel van uitgaan dat de overheid verantwoordelijk is voor oplossingen voor allerlei maatschappelijke en individuele problemen. In de toelichtingen hierboven zagen we dat een deel van de mensen deze stelling onderschrijft. Een groter deel van de mensen deelt deze veronderstelling echter niet. Sterker: zij hebben helemaal niet het idee dat de overheid veel doet en zij zelf weinig. Ze vinden juist dat ze zelf veel verantwoordelijkheid dragen, zeker in financieel opzicht nu alles duurder is geworden. Het meest prominente voorbeeld is de zorgverzekering. Juist mensen die het niet zo breed hebben, hebben sterk het gevoel dat zij in de steek gelaten worden door de overheid en dat zij overal zelf voor opdraaien.

Bovendien vinden zij dat de overheid als afzender van deze boodschap geen recht van spreken heeft, omdat zij op veel punten zelf steken laat vallen en geen verantwoordelijkheid neemt. Op terreinen waar de overheid haar verantwoordelijkheid zou moeten nemen in de ogen van burgers (bijvoorbeeld criminaliteit en veiligheid) wordt niets opgelost. Op andere gebieden is weer sprake van falend toezicht. De overheid en politici zijn voor hen niet de meest geloofwaardige verkondigers van de boodschap dat burgers meer eigen verantwoordelijkheid moeten nemen, zeker niet op een beschuldigende toon.

Overheid verantwoordelijk voor zorg en onderwijs

Tabel 3.2 laat de instemming zien met enkele stellingen over collectieve en particuliere financiering. Er is nauwelijks steun voor belastingverhogingen om de publieke dienstverlening op peil te houden. Opmerkelijk genoeg is de bereidheid om zelf meer belasting te betalen iets groter.⁶ Er is eveneens weinig steun voor het idee om minder belasting te betalen en zelf meer te betalen voor je eigen gezondheidszorg of onderwijs. Beide voorzieningen worden gezien als basisvoorzieningen waarvoor collectieve financiering en solidariteit tussen groepen behouden moeten blijven. De vrees bestaat dat voorzieningen niet meer voor iedereen in gelijke mate toegankelijk zullen zijn wanneer mensen er zelf voor

6 Met een te verwachten samenhang tussen beide opvattingen: van wie vindt dat er meer belasting moet worden geheven is 68% bereid om zelf meer belasting te betalen, van wie geen belastingverhoging wil is 7% bereid om zelf meer te betalen.

moeten gaan betalen. De hoogte van het inkomen gaat dan een rol spelen, waardoor de tweedeling in de maatschappij zal toenemen. Juist op het gebied van zorg en onderwijs is het, in de ogen van burgers, belangrijk dat de overheid gelijkheid of gelijke kansen garandeert.

Voor een aantal onderwerpen hebben we gevraagd naar de gewenste verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en individuele burgers. Op een zevenpuntsschaal met de uiteinden 'individuele verantwoordelijkheid' en 'de overheid meer verantwoordelijkheid' en in het midden 'zoals nu' konden de ondervraagden hun voorkeur tot uitdrukking brengen.⁷

In figuur 3.4 is een meerderheid te vinden voor meer verantwoordelijkheid van de overheid bij het optreden tegen overlast van hangjongeren en zorg en een basisinkomen voor ouderen. Bij een gezonde leefstijl, betaald werk en, in het geval van migranten, Nederlands leren, is er een meerderheid voor meer verantwoordelijkheid voor het individu. De gewenste verantwoordelijkheidsverdelingen bij de negen onderwerpen hangen wel met elkaar samen, maar niet erg sterk. Het is ook zeker niet zo dat wie in het algemeen voor meer eigen verantwoordelijk is (de stelling van figuur 3.3), bij alle onderwerpen dan ook voor meer verantwoordelijkheid voor het individu kiest.⁸ Er is geen 'harde' voorkeur voor meer eigen verantwoordelijkheid die vanzelfsprekend wordt vertaald naar concrete beleidsvoorkeuren.

- 7 Van de ondervraagden heeft 1-4% geen mening en die tellen we op bij de middencategorie.
- 8 Twee statistische indicaties: de eerste principale component van de negen voorkeuren verklaart slechts 29% van hun totale variantie, en de correlatiecoëfficiënt Spearman's rho voor de relatie van steun voor meer eigen verantwoordelijkheid in het algemeen en bij de negen onderwerpen varieert van 0,01 (hangjongeren) tot 0,30** (genoeg geld als werkloze).

Tabel 3.2 Reacties op stellingen over belastingen en eigen bijdragen voor zorg en onderwijs^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
'Er moet meer belasting worden geheven om de publieke dienstverlening op peil te houden.'				
• (zeer) oneens	49	50	52	45
• (zeer) eens	12	10	8	17
'Ik ben bereid meer belasting te betalen om de publieke dienstverlening op peil te houden.'				
• (zeer) oneens	43	47	44	38
• (zeer) eens	19	13	19	24
'Het zou goed zijn als mensen in Nederland minder belasting betalen en meer zelf betalen voor hun gezondheidszorg.'				
• (zeer) oneens	59	56	61	58
• (zeer) eens	15	13	16	17
'Het zou goed zijn als mensen in Nederland minder belasting betalen en meer zelf betalen voor het onderwijs van zichzelf en hun kinderen.'				
• (zeer) oneens	56	48	57	62
• (zeer) eens	19	20	17	21

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

Bron: COB 2011/3

Figuur 3.4 Gewenste herverdeling van verantwoordelijkheden tussen individu en overheid^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

a 'Er is de laatste tijd veel discussie over verantwoordelijkheden van de overheid en van burgers. Sommige mensen vinden dat de burgers meer eigen verantwoordelijkheid moeten nemen dan nu het geval is. Andere mensen vinden dat de overheid meer verantwoordelijkheid moet nemen dan nu het geval is. Kunt u voor elk van de onderstaande onderwerpen aangeven of u vindt dat mensen hiervoor zelf meer verantwoordelijkheid zouden moeten nemen of dat de overheid meer verantwoordelijkheid zou moeten nemen?'

Bron: COB 2011/3

Vier kwesties nader beschouwd

We hebben nu een globaal idee op welke onderwerpen burgers meer verantwoordelijk zouden moeten zijn en op welke de overheid geen verantwoordelijkheden zou moeten prijs geven. We zullen wat meer de diepte in moeten om te weten te komen welke overwegingen een rol spelen en de doorslag geven als er echt gekozen moet worden. Dat gaan we bekijken aan de hand van vier beleidskeuzen. Die zijn hypothetisch, maar wel sterk geïnspireerd door wat er speelt. In opties voor achtereenvolgens de ziektekostenverzekering, de kinderopvang, de ouderenzorg en buurtvoorzieningen komen keuzevrijheid, overheidstaken en financiering aan de orde. De vragen zijn voorgelegd in de focusgroepen en in de kwartaalenquête, waarbij respondenten ook steeds een keuze hebben toegelicht.⁹

Ziektekosten: overheid verantwoordelijk voor basisvoorziening

De eerste beleidskeuze gaat over de verzekering van ziektekosten. Ligt de verantwoordelijkheid daarvoor geheel bij de overheid en mag die dan ook bepalen wat er in de basisverzekering zit en wat dat kost, of mogen burgers zelf kiezen voor een verzekeraar, wat ze willen verzekeren en zelfs of ze zich willen verzekeren? Tabel 3.3 biedt vier opties.

9 Om respondenten niet te overbelasten, kreeg elk van hen twee beleidskeuzen voorgelegd en één verzoek om een keuze toe te lichten. Elke beleidskeuze is door ongeveer 500 respondenten gedaan en door 250 toegelicht.

Tabel 3.3 Voorkeuren voor de verzekering van ziektekosten^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
'De overheid breidt het pakket van de basisverzekering uit en heft via de belastingen een inkomensafhankelijke premie.'	33	33	38	30
'We houden de huidige basisverzekering. De overheid stelt het pakket vast. Burgers moeten zich verzekeren maar kunnen kiezen tussen verzekeraars die verschillen qua prijs en service.'	40	40	42	38
'We houden het huidige systeem, maar de overheid maakt het pakket van de verplichte basisverzekering een stuk kleiner. Burgers moeten voor meer zaken zelf kiezen of zij zich daartegen willen verzekeren.'	18	15	15	26
'We schaffen de verplichte basisverzekering af. Burgers moeten zelf weten of ze zich willen verzekeren voor ziektekosten.'	4	4	4	4
Geen voorkeur / ik weet het niet.	4	9	1	3

a 'Welke van de volgende vier mogelijkheden om ziektekosten te verzekeren heeft het meest uw voorkeur?'

Bron: COB 2011/3

Een ruime meerderheid vindt dat de overheid op zijn minst verantwoordelijk is voor de basisverzekering (de eerste twee opties in tabel 3.3). 33% gaat daarin het verst en vindt dat de overheid volledig verantwoordelijk moet zijn. Drie argumenten spelen een rol. Ten eerste dat het belangrijk is om naar draagkracht mee te betalen, zodat zorg voor iedereen betaalbaar is. Ten tweede dat iedereen recht heeft op dezelfde zorg. De angst is dat meer keuzevrijheid leidt tot een grotere tweedeling. Het mag niet zo zijn dat mensen die minder geld hebben minder (goede) zorg krijgen. Dat is nu wel het geval (of dreigt die kant op te gaan): mensen hebben geen tandartsverzekering, of gaan niet naar de tandarts vanwege het eigen risico. Een derde (minder vaak genoemd) argument keer zich tegen marktwerking; die zou ten koste gaan van de kwaliteit van de zorg. 40% is voorstander van een door de overheid vastgesteld basispakket, met een vrije keuze tussen zorgverzekeraars. Het meest genoemde argument voor deze optie is dat het goed is dat er een betaalbaar basispakket is voor iedereen. En dat het positief is dat je kunt kiezen tussen verzekeraars en eventueel voor aanvullende verzekeringen. 18% vindt dat dit wel wat verder kan gaan dan nu het geval is en mensen zich meer zelf aanvullend moeten verzekeren. Hogeropgeleiden zijn deze mening vaker toegedaan. Het belangrijkste argument voor deze stelling is dat niet iedereen alles nodig heeft en dus ook niet overal voor verzekerd hoeft te zijn. Een kleiner standaardpakket leidt tot lagere kosten voor individuen en de samenleving als geheel.

De discussie over de zorgverzekering wordt vooral gevoerd in termen van kosten, toegankelijkheid en kwaliteit. Het uitgangspunt is steeds dat er betaalbare en kwalitatief goede zorg moet zijn die voor iedereen toegankelijk is. Argumenten over verantwoordelijkheid komen in veel minder mate voor, maar zijn er wel. De basisvoorziening is een collectieve verantwoordelijkheid, een aanvullende verzekering een eigen verantwoordelijkheid. Angstbeeld bij de afschaffing van de basisvoorziening is 'Amerikaanse toestanden', waarbij mensen met weinig geld onverzekerd blijven en goede zorg 'te koop' is.

“Elke Nederlander heeft recht op goede zorg en moet zich hier dus ook verplicht voor verzekeren. Anders krijg je Amerikaanse toestanden.”

“Je verwacht van de overheid dat basale dingen geregeld worden. Dat iedereen een ziektekostenverzekering moet hebben dat vind ik een goede maatregel. [...] Als je Amerikaanse toestanden krijgt, dan kan alleen maar iemand die een goede baan heeft zich een ziektekostenverzekering veroorloven. Als je hier een bijstandsuitkering hebt dan heb je hier een basisziektekostenverzekering.”

Kinderopvang: overheid kan een stapje terug doen

De vraag wie verantwoordelijk is (en dus moet betalen) voor de kinderopvang roept van de hier besproken kwesties de meeste discussie op. Veel mensen hebben hier een mening over en die mening verschilt nogal eens, zo blijkt in tabel 3.4. Dit is ook het thema dat het meest wordt bekeken in termen van verantwoordelijkheid.

Aan de ene kant staan mensen die vinden dat vooral de overheid verantwoordelijk is voor kinderopvang (17%), aan de andere kant staan mensen die vinden dat ouders zelf verantwoordelijk zijn voor de opvang van hun kinderen (22%). Hiertussen in staat een groep die vindt dat de overheid medeverantwoordelijk is (26%) en een groep die vindt dat de overheid alleen moet meebetalen bij ouders met een laag inkomen (30%). Hogeropgeleiden zijn vaker voorstander van de huidige situatie, lageropgeleiden van meer verantwoordelijkheid voor ouders.

De mensen die een verantwoordelijkheid voor de overheid zien, wijzen erop dat de overheid met een bijdrage voor de kinderopvang de arbeidsparticipatie van vrouwen probeert te bevorderen en daarom die verantwoordelijkheid op zich heeft genomen. Bovendien is het goed voor de economie als zoveel mogelijk mensen gaan werken. Sowieso is het een verantwoordelijkheid van de overheid om de prijs en kwaliteit van de opvang te bewaken.

Tabel 3.4 Voorkeuren voor de kinderopvang^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
‘De overheid is verantwoordelijk voor de opvang van kinderen en biedt goedkope en kwalitatief goede kinderopvang aan voor iedereen.’	17	14	19	17
‘We houden de huidige situatie. De overheid is medeverantwoordelijk voor de opvang van kinderen en subsidieert ouders voor de kinderopvang.’	26	20	24	35
‘De overheid beperkt zich tot voorzieningen of subsidies voor kinderopvang voor werkende ouders die dat zelf niet kunnen betalen.’	30	29	32	28
‘De overheid is niet meer verantwoordelijk voor kinderopvang. Ouders (en eventueel werkgevers) moeten dat zelf regelen.’	22	25	21	20
Geen voorkeur / ik weet het niet	6	12	4	1

a ‘Welke van de volgende vier mogelijkheden om kinderopvang te organiseren heeft het meest uw voorkeur?’

Bron: COB 2011/3

“De overheid heeft werk voor gehuwde vrouwen gestimuleerd onder bepaalde voorwaarden. Dat moet worden nagekomen.”

“Goedkope en kwalitatief goede kinderopvang is belangrijk om een goede economie te behouden.”

Anderen vinden kinderopvang een verantwoordelijkheid van ouders waaraan de overheid niet hoeft bij te dragen. Ouders kiezen toch zelf voor kinderen?

“Ouders zijn zelf verantwoordelijk en niet de gemeenschap.”

“Men wil tegenwoordig alles hebben. Werken alle twee, kinderen, huisje, boompje, beestje, maar zelf verantwoordelijkheid dragen voor het opvoeden en verzorgen van de kinderen, ho maar!”

De mensen die een middenpositie innemen wijzen op de gedeelde verantwoordelijkheid (ouders kiezen er zelf voor, maar de overheid probeert mensen ook te stimuleren om te gaan werken) of pleiten voor een inkomensafhankelijke bijdrage. Het is immers onzin dat mensen die genoeg verdienen een tegemoetkoming krijgen, maar voor mensen met een laag inkomen of eenoudergezinnen moet er een bijdrage van de overheid zijn.

De huidige situatie waarin grootouders een vergoeding krijgen voor het opvangen van kinderen en er talloze intermediaire bedrijfjes zijn ontstaan die hieraan geld verdienen roept weerstand op. De overheid kan hier wel een stapje terug doen. Uit een focusgroep:

A: “Ik vind het best wel frappant dat de overheid moet meebetalen aan de kinderopvang. Het is toch een persoonlijke keus om een kindje in je gezin op te nemen en dan denk ik omdat jij wil werken en je kind gaat naar de kinderopvang en dan moet de overheid mee betalen.”

B: “Zonder die kinderopvangtoeslag kan ik niet werken, dan zit ik hele dagen thuis.”

C: “Voor mij geldt hetzelfde.”

A: “Ik begrijp heel goed dat je dan niet kan werken omdat je dan met je kind zit. Maar ik denk dan wel het is wel jouw keuze dat je kinderen wil en wil werken.”

Gespreksleider: Wie is bereid om meer dan nu bij te dragen?

B: “Nee, dan ga ik werken voor de kinderopvang.”

D: “Ook daar moet je denk ik een tweedeling aanbrengen. Er zijn mensen die wel moeten werken. Wij hebben vier kinderen. Ik heb jaren niet gewerkt omdat we die kinderen kregen en daar ben je verantwoordelijk voor.”

E: “Als ze van die kinderopvang waren afgebleven. Opa’s en oma’s moeten opeens de schoolbanken in om op jouw kinderen te mogen passen.”

F: “Er wordt misbruik van gemaakt op grote schaal.”

Ouderenzorg: meer betrokkenheid familie zou wel mooi zijn (maar niet voor mij)

Ons derde onderwerp is de ouderenzorg: is de overheid of de familie daarvoor in eerste plaats verantwoordelijk? Tabel 3.5 toont de drie aangeboden opties.

Voor een scenario waarin de familie primair verantwoordelijk is, is met 14% weinig steun. 48% vindt dat de overheid verantwoordelijk is, maar een beroep moet doen op de familie om de kosten te drukken. 34% ziet een primaire verantwoordelijkheid voor de overheid.

In de groepsgesprekken blijkt het ideaal van kinderen die voor hun ouders zorgen sterk aan te spreken. Het beeld van ouderen in verpleeg- en verzorgingshuizen vindt niemand prettig en daarom zou het eigenlijk goed zijn als kinderen en familieleden veel meer zouden doen. Hoe mooi dit ideaal ook is, in het gesprek blijkt direct dat niemand hier zelf op zit te wachten. Ouders willen niet afhankelijk zijn van hun kinderen. Kinderen hebben er geen behoefte aan om hun ouders in huis te nemen of ze twifelen aan hun vaardigheden om de zorg voor hen op zich te nemen. De gespreksdeelnemers die kiezen voor de grootste verantwoordelijkheid van de overheid vinden dat ouderen het na een leven hard werken en belasting betalen verdiend hebben om verzorgd te worden op hun oude dag. Anderen vinden dat de zorg voor iedereen gelijk moet zijn en dus niet afhankelijk van de inzet van familie. De tussenpositie van een verantwoordelijke overheid die vrijwillige zorg stimuleert wordt gekozen als ideale middenweg of vanwege de beheersbaarheid van de kosten.

Tabel 3.5 Voorkeuren voor de zorg voor ouderen^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
‘De overheid garandeert voorzieningen voor hulpbehoevende ouderen. Wanneer de kosten stijgen heft zij extra belasting.’	34	36	32	33
‘De overheid is verantwoordelijk voor hulpbehoevende ouderen, maar probeert de kosten te beperken door een beroep te doen op vrijwillige ondersteuning van familie, buurt enz.’	48	40	53	50
‘Ouderen en hun familie zijn veel meer zelf verantwoordelijk. Er is alleen steun uit collectieve middelen voor wie dat echt zelf niet kan betalen en geen beroep kan doen op familie.’	14	14	13	15
Geen voorkeur / ik weet het niet	5	10	2	2

a ‘Welke van de volgende drie mogelijkheden heeft het meest uw voorkeur als het gaat om de zorg voor ouderen?’

Bron: COB 2011/3

Enkele argumenten van de geënquêteerden:

“Ik vind dat de ouderen, die tenslotte ook jaren hebben betaald voor alle voorzieningen, nu niet de dupe mogen worden van alle bezuinigingen.” (voor optie 1 in tabel 3.5)

“De overheid is verantwoordelijk voor de zorg voor jongeren en ouderen opdat er dan geen verschillen ontstaan zoals in Amerika, waar het recht van de sterkste geldt.” (optie 1)

“Zo worden kosten niet te hoog en wordt familie aangespoord om (meer) zorg op zich te nemen. Als dit niet mogelijk is helpt de overheid hierbij.” (optie 2)

“Sommige ouderen hebben meer geld en kunnen dus aan de kosten meebetalen. Kosten moeten binnen de perken blijven.” (optie 2)

“Je moet de familie meer verantwoordelijkheid geven. De mensen van tegenwoordig zijn alleen maar bezig met hun carrière, geen tijd voor hun ouders, niet begrijpend wat hun ouders voor hen gedaan hebben.” (optie 3)

“Eenieder mag er logischerwijze van uitgaan dat je ouder wordt en dat dat gevolgen heeft. Een potje zelf opsparen voor de oude dag is niet verkeerd.” (optie 3)

Blijkens de discussiebijdragen en toelichtingen is er grote overeenstemming over het feit dat we met ons allen voor de ouderenzorg verantwoordelijk zijn. Men verschilt van mening over wat de ouderen en hun kinderen zelf kunnen doen, over de betaalbaarheid van collectieve voorzieningen (onbetaalbaarheid vanwege de vergrijzing versus best betaalbaar als de overheid minder geld zou verspillen) en ook over het hoogste morele principe (solidariteit van allen met allen via de overheid versus de plicht tot zorg voor je naasten).

Buurtvoorzieningen: laat de gemeente beslissen

Tot slot vroegen we mensen naar hun mening over buurtvoorzieningen: is de gemeente primair verantwoordelijk voor de besluitvorming over voorzieningen of is dit iets waar buurtbewoners samen verantwoordelijk voor zijn? Dat er geen steun is voor de meest verregaande optie in tabel 3.6 (buurtbewoners zijn zelf verantwoordelijk voor de organisatie en financiering) is niet zo verwonderlijk. Wat wel verrassend is, is de relatief lage steun voor de optie waarin buurtbewoners samen een beschikbaar gesteld budget verdelen. De helft van de mensen heeft het liefst dat de gemeente beslist over buurtvoorzieningen. Hogeropgeleiden zijn die mening vaker toegegaan. Gezamenlijke verantwoordelijkheid gaat misschien ook iets verder dan eigen verantwoordelijkheid, maar juist gezien het feit dat het merendeel van de burgers voorstander is van meer democratie (zie hoofdstuk 1) is het verwonderlijk dat de meerderheid hier de verantwoordelijkheid bij de gemeente legt. Hoe komt dat?

De motivaties die mensen geven voor hun keuzen doen sterk denken aan het door Hibbing en Theiss-Morse omschreven idee van een *Stealth democracy*.¹⁰ Deze auteurs laten zien dat burgers directe democratie vooral zien als een middel om tegenwicht te bieden tegen politici die uit zijn op eigenbelang. Burgers vinden het belangrijk dat besluiten worden genomen met het oog op het algemeen belang. Ze zouden echter weinig zin hebben om zelf meer betrokken te zijn bij de besluitvorming en ze zouden ook weinig vertrouwen hebben in de competenties van medeburgers om beslissingen te nemen.

Deze elementen komen ook in ons onderzoek naar voren. Men vindt het de taak van een democratisch gekozen gemeenteraad om te beslissen over buurtvoorzieningen. De gemeenteraad is competent, kan alle gezichtspunten afwegen en dan een beslissing nemen waarbij het algemeen belang centraal staat. Als buurtbewoners zelf een budget moeten verdelen, dan is het algemeen belang ver te zoeken en krijgt diegene met de grootste mond zijn zin. Bovendien missen buurtbewoners de competenties om beslissingen te nemen en is men bang dat er te veel meningen zijn waardoor er nooit een besluit zal worden genomen.

“Wanneer buurtbewoners het voor het zeggen hebben, krijgen de mensen met het hoogste woord alles voor elkaar. Mijn ervaring is, dat dan niet genoeg naar het algemeen belang wordt gekeken van de hele buurt.”

“Het is een taak van het gekozen bestuur (het gemeentebestuur en de gemeenteraad) zulke dingen te regelen. Bij een goed bestuur zitten capabele mensen die dat naar behoren regelen. Ik moet er niet aan denken dat ‘de buurman met de grote bek’ het wel ‘effe’ gaat regelen.”

“De meeste mensen kunnen het samen niet eens worden met beslissingen en kunnen niet omgaan met een budget en hebben er geen verstand van! Hoe meer vrijheid je aan mensen geeft, hoe meer mensen er misbruik van gaan maken. Dus als de overheid dit zelf in de handen neemt is de kans klein dat er discussies, onrust en ruzies ontstaan.”

¹⁰ John R. Hibbing en Elizabeth Theiss-Morse, *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Tabel 3.6 Voorkeuren voor besluitvorming over buurtvoorzieningen^a, bevolking van 18+, 2011 (in procenten)

	allen	opleidingsniveau		
		laag	midden	hoog
‘Het gemeentebestuur en de gemeenteraad beslissen welke voorzieningen waar komen.’	52	47	48	63
‘Buurtbewoners krijgen van de gemeente een budget dat ze in onderling overleg zelf mogen besteden aan buurtvoorzieningen.’	37	32	44	34
‘Buurtbewoners zijn helemaal zelf verantwoordelijk voor de inrichting van hun buurt. Ze moeten meer zelf voorzieningen organiseren en het daarvoor nodige geld bijeenbrengen.’	3	5	3	1
Geen voorkeur/ ik weet het niet	8	16	5	2

a Welke van de volgende drie mogelijkheden heeft het meest uw voorkeur als het gaat om voorzieningen (zoals groen en bibliotheek) in de buurt?

Bron: COB 2011/3

Er is, kortom, weinig vertrouwen in buurtbewoners om gezamenlijk tot een beslissing te komen. Hoe verhoudt zich dat tot de grote instemming op de stelling dat het goed zou zijn als mensen meer zouden kunnen meebeslissen? Het lijkt erop alsof het woord *meebeslissen* hier belangrijk is: een deel van de mensen die de gemeenteraad het liefst de beslissing laat nemen geeft aan dat inspraak wél wenselijk is. Buurtbewoners weten immers het beste wat er in hun buurt nodig is en het zou goed zijn als het gemeentebestuur daarom wel met burgers gaan praten voordat het een beslissing neemt.

“Het zou een combinatie moeten zijn tussen de overheid beslist en inbreng van de buurtbewoners. Waarin de inbreng van de buurtbewoners ook serieus meegenomen wordt in de beslissing van de gemeente. De overheid houdt het algemene belang in het oog en buurtbewoners kunnen hun voors en tegens geven, aangezien zij de voorzieningen gebruiken en beter weten wat er speelt in hun buurt.”

“Het moet eigenlijk samen: gemeentebestuur en buurtgenoten. De andere 2 opties werken niet. Het is in mijn buurt geprobeerd. Er moet iemand van hogerhand de leiding hebben en eventueel ideeën aandragen en de projecten begeleiden.”

Het belangrijkste argument van voorstanders van het onderling verdelen van buurtbudget is ook dat buurtbewoners het beste weten wat er nodig is. Bovendien kan het de saamhorigheid en verantwoordelijkheid in een buurt ten goede komen.

“Mensen voelen zich ook meer verantwoordelijk voor wat ze zelf creëren. Op het moment dat je hebt meebesloten wat er komt ben je er ook zuiniger op.”

11 Een tot de verbeelding sprekende onderbouwing van deze stelling met analyses van gedrag in de Britse onderklasse biedt Theodore Dalrymple, *Leven aan de onderkant*, Utrecht: Spectrum, 2006.

12 Zie, om in het Verenigd Koninkrijk te blijven, Phillip Blond, *Red Tory*, Londen: Faber & Faber, 2010. Het boek is een belangrijke inspiratiebron voor de *big society* van premier David Cameron (die zich daarmee niet alleen profileert tegenover de *big state* van Labour, maar ook tegenover de individualistische voorkeur voor meer eigen verantwoordelijkheid van oud-premier Margaret Thatcher). Deze invalshoek op eigen verantwoordelijkheid is eerder en elders ook te vinden bij communitaristische auteurs als Amitai Etzioni en auteurs over de *civil society*, al of niet met een beroep op Alexis de Tocqueville.

Verschillende perspectieven: zeven frames

In het voorgaande bekeken we voorkeuren en redeneringen met betrekking tot eigen verantwoordelijkheid, zowel in algemene zin (wat is het en wie is in principe waarvoor verantwoordelijk?) als aan de hand van vier beleidskeuzen. De uitgangspunten, grootste zorgen en redeneerlijnen die we zijn tegengekomen laten zich samenvatten in zeven frames (waarbij we praktische overwegingen buiten beschouwing laten):

- 1 Eigen verantwoordelijkheid is goed voor het individu. Overheidsvoorzieningen maken mensen verwend en lui en ondergraven de zelfredzaamheid en het eigen initiatief.¹¹ Dit uitgangspunt is in de discussies over het principe sterk aanwezig.
- 2 Eigen verantwoordelijkheid is goed voor de gemeenschap. Dit uitgangspunt is wat minder manifest. Het kwam naar voren bij de ouderzorg en bij de buurt, maar veel minder dan sommige literatuur doet vermoeden.¹²

- 3 Tegengaan van misbruik. Vooral bij concrete beleidskeuzen is de perceptie van misbruik van regelingen voor menig een heel belangrijke overweging. Eigen verantwoordelijkheid wordt dan een alternatief voor misbruikgevoelige collectieve regelingen.
- 4 Tegengaan van ongelijkheid. Men hecht waarde aan gelijkheid of is in ieder geval beducht voor 'Amerikaanse toestanden'. Dit frame is het meest manifest bij onderwijs (gelijke kansen) en zorg (gelijke toegankelijkheid, gelijke kwaliteit).
- 5 Compassie met de zwakkeren. Een zwaarwegende overweging is hier dat mensen door omstandigheden (ziekte, ouderdom, handicap, pech) in de verdrukking komen of niet in staat zijn om goede beslissingen te nemen. Er moeten vangnetten zijn.
- 6 De overheid is er toch niet voor niets? Hier spelen argumenten dat we toch niet voor niets belastingen betalen en dat de overheid nodig is om als beslisser of scheidsrechter knopen door te hakken en te zorgen voor rechtvaardige uitkomsten.
- 7 Is de overheid wel te vertrouwen? Deze basisvraag is niet specifiek voor dit onderwerp, maar hier wel heel relevant: met scepsis, zo niet cynisme, kijkt men naar officiële beleidsdoeleinden (gaat het niet gewoon om een ordinaire lastenverzwaring?).

Frames komen gecombineerd voor en zijn soms ook niet goed te onderscheiden. Er is een vloeiende overgang tussen het algemene ongelijkheidsperspectief en de specifieke aandacht voor de zwakkeren. Het gebrek aan initiatief van het eerste frame kan doorlopen in aandacht voor initiatiefrijke misbruik van het derde frame. Misbruik en onvoldoende middelen voor de zwakkeren kunnen worden gezien als twee kanten van dezelfde medaille van onrechtvaardigheid. Vaak zal echter een perspectief overheersen en het andere als vervelende bijkomstigheid worden gezien.

Van geluksmachine naar stimulator van eigen verantwoordelijkheid?

Het ideaal van meer eigen verantwoordelijkheid is niet zo evident als politici en beleidsmakers wel eens lijken te denken. Als algemeen principe wordt het nog wel breed gedeeld, maar zodra het iets concreter wordt of men het principe op zichzelf betreft, komen al snel de bezwaren. Dan vindt men het onzin dat we zo veel van de overheid verwachten, integendeel: de overheid verwacht steeds meer van ons en 'we moeten al zo veel'. Een grotere zorgtaak of een hogere eigen bijdrage acht men dan vaak irrealistisch of onrechtvaardig. Er zijn in de focusgroepen wel zaken die te denken geven – dat je meteen gaat kijken of de gemeente iets aanbiedt als je vader een voorziening nodig heeft, dat een opa en oma betaald worden voor de opvang van hun kleinkinderen, of dat ouders die het helemaal niet nodig hebben verrast worden door gratis schoolboeken voor iedereen – maar dat zijn toch eerder te corrigeren uitwassen dan argumenten voor een algehele verschuiving van verantwoordelijkheden van de overheid naar burgers. Op de keper beschouwd gingen de

discussies over de beleidskeuzen ook helemaal niet zo over de principes van een verantwoordelijkheidsverdeling. Bij ziektekosten, ouderenzorg en buurtvoorzieningen ging het vooral om de kosten, de eerlijke verdeling daarvan, de toegankelijkheid en de kwaliteit, veel meer dan over de vraag wie waar principieel verantwoordelijk voor moet zijn. Alleen bij de kinderopvang werd de discussie ook gevoerd in termen van verantwoordelijkheden.¹³

Het meest frappant voor ons – en waarschijnlijk nogal teleurstellend voor pleitbezorgers van een *big society* in Nederland – was de meerderheid in tabel 3.6 die beslissingen over buurtvoorzieningen aan het gemeentebestuur wilde laten. In een focusgroep werd wel naar voren gebracht dat het goed zou zijn voor de wederzijdse betrokkenheid als buurtbewoners gedwongen zijn om er samen uit te komen, maar vaker werd gewezen op de risico's dat de mensen met de grootste mond dan hun belangen zouden doorzetten en de bedreigingen die dat voor de sociale cohesie zou opleveren. Die laatste argumenten hadden voor de geënquêteerden blijkbaar ook de grootste overtuigingskracht. Opvallend – en voor pleitbezorgers van een *big society* wellicht schokkend – is dat in tabel 3.6 juist hogeropgeleiden het meest voor een beslissende overheid zijn. Zij zijn toch het meest competent om zelf verantwoordelijkheid te nemen en er zonder overheid uit te komen? Tegenargumenten van hen zijn mogelijk de eigen drukte van het bestaan, twijfels over de medeburgers waarmee tot overeenstemming moet worden gekomen en wellicht ook de overweging dat het gemeentebestuur toch niet voor niets plaatselijk het gezag uitoefent.

Al met al verschijnen er toch wat beren op de weg naar meer eigen verantwoordelijkheid. Het idee spreekt mensen vooral in abstracto aan. Als er steun is voor meer eigen financiële verantwoordelijkheid, zoals waarschijnlijk in de kinderopvang, is er nog steeds een primaire verantwoordelijkheid van de overheid voor kwaliteit en veiligheid van voorzieningen. Op andere terreinen zal elke verschuiving van verantwoordelijkheden omstreden zijn. De overheid doet er goed aan te beseffen dat ze als afzender van de boodschap van meer eigen verantwoordelijkheid niet voor iedereen geloofwaardig is. Daarvoor laat ze volgens sommigen zelf te veel steken vallen en wordt ze door anderen ervan verdacht eigenlijk alleen maar uit te zijn op de verschuiving van lasten naar burgers. Een verhaal dat reageert op zorgen over betaalbaarheid, misbruik, ongelijkheid en de positie van zwakkeren zal vaak meer zin hebben dan het blijven tamboereren op meer 'eigen verantwoordelijkheid'.

13 In eerder onderzoek naar voorkeuren voor meer keuzevrijheid in de sociale zekerheid bleek een andere verdeling van verantwoordelijkheden ook nauwelijks een overweging. Zie Stella Hoff en Cok Vrooman, *Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002, pp. 22-26.

Verantwoording

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.). *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2011.

Onderzoek in het derde kwartaal van 2011

Er is een kwartaalenquête gehouden en focusgroeponderzoek gedaan. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand ‘De Onderzoek Groep’. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1824 respondenten van 18 jaar en ouder telefonisch geselecteerd, van wie er 1063 tussen 1 juli en 5 augustus de vragenlijst volledig hebben ingevuld (815 via internet en 248 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was bijna 24 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,62 tot 2,27 en de wegefficiëntie is 92%, resulterend in een effectieve steekproef van 980. De respondenten beoordeelde de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,3; 4% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door onderzoeksbureaus Ferro en Veldkamp. Ferro deed dit kwartaal onderzoek onder een groep 25-44-jarigen en een groep 45-64-jarigen in Amsterdam op 18 juli. Veldkamp deed hetzelfde in Assen op 20 juli. De gesprekken bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving en een uitvoerige discussie over eigen verantwoordelijkheid. De gesprekken duurden ongeveer twee uur. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2011, 3^e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, augustus 2011 (projectnummer 17017).
- Judith van Male en Gerben Bruins, *COB-focusgroepen derde kwartaal 2011: Amsterdam*. Amsterdam: Ferro, augustus 2011 (projectnummer 4156).
- Yolanda Schothorst en Judith ter Berg, *COB-focusgroepen derde kwartaal 2011: Assen*. Amsterdam: Veldkamp, augustus 2011 (projectnummer 5536).

Onderwerpen in eerder verschenen kwartaalberichten

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: groepen met een verschillende basismotivatie, voorkeuren voor overheidsuitgaven, de financiële crisis en omgangsvormen in de publieke ruimte;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaatverandering en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland; en
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2011

ISBN 978 90 377 0582 9
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 vx Den Haag
telefoon 070 340 70 00
fax 070 340 70 44
e-mail info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: bureau Stijlzoorg

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

ISBN 978 90 377 0582 9

ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

